

**ВИЩИЙ НАВЧАЛЬНИЙ ПРИВАТНИЙ ЗАКЛАД
«ДНІПРОВСЬКИЙ ГУМАНІТАРНИЙ УНІВЕРСИТЕТ»**

НАВЧАЛЬНО-НАУКОВИЙ ІНСТИТУТ

**КАФЕДРА ТУРИСТИЧНОГО ТА ГОТЕЛЬНО-РЕСТОРАННОГО
БІЗНЕСУ**

КОНСПЕКТ ЛЕКЦІЙ З НАВЧАЛЬНОЇ ДИСЦИПЛІНИ

ЕКОНОМІЧНА ТЕОРІЯ

(назва навчальної дисципліни)

Освітній ступінь

БАКАЛАВР

(назва ступеня вищої освіти – бакалавр або магістр)

Спеціальність

241 / J2 Готельно-ресторанна справа

(шифр і назва)

Статус навчальної дисципліни

обов'язкова

(обов'язкова або вибіркова)

Мова навчання:

українська

Дніпро – 2025

Економічна теорія // Конспект лекцій з навчальної дисципліни. Дніпро :
ВНПЗ «Дніпровський гуманітарний університет», 2025. 74 с.

РОЗРОБНИК(-И): к. е. н. Лисенко О.В..

Затверджую:

зав. кафедрою туристичного та
готельно-ресторанного бізнесу

_____

Ігор САЗОНЕЦЬ

Розглянуто та схвалено на засіданні кафедри туристичного та готельно-ресторанного бізнесу 26.08.2025, протокол № 10.

Економічна теорія

Тема 1. Предмет, функції та методологія економічної науки

Предмет і метод економічної теорії

У перекладі з грецької економіка – це мистецтво ведення домашнього господарства. Вперше його вжив Арістотель (III ст. до н.е.), який тлумачив економіку як виробництво благ для задоволення потреб людей.

Предмет економічної теорії – це виробничі відносини між людьми у процесі праці, безпосереднього виробництва товарів і послуг, а також у сфері їх обміну, розподілу та споживання.

Основою людської діяльності є економічне життя суспільства, тісно пов'язане з потребами та інтересами людей. Необхідність задовольняти ці (інтереси) потреби спонукає людей до праці.

Відповідно економіка охоплює всі види діяльності людей, сукупність форм і методів, які створюють умови для виживання, належного життя і прогресу людства.

Широке трактування економіки:

1. народне господарство у взаємозв'язку його галузей, видів і сфер виробництва;
2. сукупність виробничих відносин;
3. економічна наука та її галузі.

Економіку можна розглядати як регулятор потоку “природа – суспільство”: на початку – природні і трудові ресурси, а в кінці – продукти, що задовольняють суспільні потреби.

Структура економіки:

1. процес виробництва;
2. процес реалізації (розподіл та обмін);
3. процес споживання.

Виробництво – процес взаємодії суспільства та природи, який має своїм наслідком створення економічного продукту (благ).

Розподіл – ланка зв'язку між виробництвом і споживанням благ, стадія руху продукту від виробника до споживача.

Той, хто панує у виробництві, домінує і в розподілі.

Обмін – стадія руху благ, яка пов'язує виробництво та зумовлені ним розподіл і споживання.

Необхідність обміну спричинена суспільним поділом праці, її спеціалізацією.

Споживання – завершальна стадія руху продукту, стадія реалізації споживчої вартості, на якій відбувається задоволення особистих та виробничих потреб людини.

Виробничі відносини – система відносин між людьми у процесі виробництва, розподілу, обміну і споживання економічних благ.

Економічні закони – суттєві, стійкі причинно-наслідкові зв'язки як у середині виробничих відносин, економічних процесів і явищ, так і між ними (загальні, специфічні, особливі).

Економічна політика – діяльність держави у головній сфері суспільного життя – економіці, спрямована на досягнення певних цілей через здійснення відповідних заходів.

Методи пізнання економічних явищ і процесів

Метод економічної теорії

Структурно-функціональний

Наукової абстракції

Статистичні

Експериментальні

Модельний експеримент.

ТЕМА 2. Еволюція економічного мислення

Етапи розвитку економічних систем

Мислителі Давньої Греції та Давнього Риму намагалися визначити принципи і методи організації управління господарством рабовласників. Вчення про його організацію називалось економією, а вчення про управління державою — політикою. Так, **Ксенофонт (430–355 рр. до н. е.) у своїй праці «Економікос» визначає економіку як науку про збагачення господарства.** Він високо оцінює гроші як концентроване багатство і засіб обігу.

Вершиною економічної думки Давньої Греції були твори Арістотеля (384–322 рр. до н. е.). Своє економічне вчення він розвивав, виходячи з передумови, що рабство є природним явищем і завжди має бути основою суспільного виробництва.

Оскільки в Давній Греції існувало товарне виробництво, **Арістотель досліджував товарно-грошові відносини** і зробив це досконаліше, ніж інші античні мислителі. Він розрізняв простий товарообіг та обіг грошей, рух грошей як засобу обігу та їх рух як грошового капіталу. Уперше у світовій літературі він вказав на **відмінності між споживною вартістю та вартістю товару.** За грошима Арістотель визнає лише дві функції — міри вартості та засобу обігу.

Арістотель поділяв багатство на два види: 1) сукупність споживних вартостей; 2) нагромадження грошей, золота та срібла. Перший вид багатства він вважав природним, оскільки воно створюється в процесі виробничої діяльності людей. Другий вид багатства він назвав протиприродним, бо виникає воно в процесі обігу. Відповідно до цього науку про багатство він поділяв на дві частини: економіку і хрематистику, тобто вміння «робити» гроші.

Значним внеском у розвиток економічного знання було римське право приватної власності, яке стало класичним для всієї історії і відіграло важливу роль у подальшому розвитку економічних відносин.

У середні віки економічна думка ще не виокремилась у самостійну галузь знань. Основними її джерелами були церковні канони та юридичні кодекси. Серед мислителів класичного середньовіччя було багато представників християнської церкви. Найвідомішим серед них був Фома Аквінський (1225/26–1274), який висловлював міркування з проблем обміну, ціни, торгівлі, торгового прибутку, грошей та ін. Він висунув теорію «справедливої ціни» як такої, що встановлюється за домовленістю між продавцем та покупцем.

2. **Капіталістичні відносини** виникли спочатку в торгівлі. Тому першою школою буржуазної політичної економії був меркантилізм. *Меркантилізм* (від італ. *merkante*— купець) — економічне вчення і політика держави доби первісного нагромадження капіталу, що виникло в останній третині XV ст. і відображало інтереси торгової буржуазії. Багатство ототожнювалося з грошима, золотом, сріблом. Меркантилісти стверджували, що джерелом збагачення є зовнішня торгівля, а тому дослідженню підлягає лише сфера обігу.

Меркантилізм у своєму історичному розвитку пройшов два етапи. На *ранньому етапі* (XV ст. — поч. XVI ст.) він виступав у вигляді монетаризму, для якого характерною була ідеалізація золота та срібла як єдиної форми багатства. Його представники (У. Стаффорд в Англії, Г. Скаруффі в Італії, Ж. Боден у Франції, О. Ордин-Нащокін у Росії та ін.) висунули теорію «грошового балансу», згідно з якою заборонявся вивіз грошей, золота та срібла з країни, встановлювалися високі мита на ввіз товарів. Із середини XVI ст., коли торгівля різко зросла, а контроль за нею став малоефективним, стала помітною повна неспроможність монетаризму.

3. **Пізній (або зрілий) меркантилізм** виник у другій половині XVI ст. і досяг розквіту в середині XVII ст. Його представниками були Т. Мен і С. Фортрей в Англії, А. Монкретьєн і Ж. Кольбер у Франції, Б. Давантазі й А. Серра в Італії, Ф. Прокопович в Україні.

Пізні меркантилісти опрацювали теорію «торговельного балансу» і запропонували створити більш сприятливі умови для розвитку торгівлі своїх країн з використанням переважно економічних чинників.

У цілому ж меркантилізм був історично прогресивною теорією, яка сприяла розвитку продуктивних сил, товарно-грошових відносин та первісному нагромадженню капіталу. Накопичивши багатий фактичний матеріал щодо внутрішньої та зовнішньої торгівлі, грошового обігу, цін тощо, меркантилізм створив передумови для виникнення та розвитку класичної політичної економії.

КЛАСИЧНА ПОЛІТИЧНА ЕКОНОМІЯ надала економічній теорії справді наукового характеру. По-перше, вона відкрила реальне джерело багатства — процес виробництва. По-друге, економічна наука стала досліджувати господарську діяльність як систему, що охоплює виробництво, розподіл, обмін та споживання благ та послуг. По-третє, ця наука не обмежувалась описуванням економічних явищ і процесів, а перейшла до виявлення їхньої сутності та законів розвитку.

У класичній політичній економії утворилися дві школи: французька (фізіократи) і англійська.

Фізіократи (від грец. «влада природи») — представники одного з напрямів класичної політичної економії, що виник у Франції в середині XVIII ст. як реакція на меркантилізм. **Засновник цього напрямку — Ф. Кене**, видатні представники — А.-Р.-Ж. Тюрго, П. С. Дюпон де Немур, В. Р. Мірабо. Крім Франції, теорію фізіократів розробляли також в Італії, Англії, Німеччині, Швеції, Польщі та інших країнах. Фізіократи критикували меркантилізм і вважали, що увага держави має бути зосереджена на створенні багатства із «утворів землі». **Заслуга фізіократів** у тому, що вони перенесли дослідження про походження прибутку із сфери обігу у сферу виробництва. Однак вони обмежили виробництво тільки галуззю землеробства.

Великим досягненням Ф. Кене було розроблення «Економічної таблиці» (1758) — першої спроби кількісного макроекономічного аналізу натуральних і грошових потоків матеріальних цінностей у народному господарстві країни. В цілому вчення фізіократів було прогресивним для свого часу і відіграло значну роль у розвитку економічної науки. Деякі їхні ідеї зберігають своє значення і сьогодні: необхідність економічної свободи виробників і ринку, пріоритетна роль сільського господарства як основа економічного розвитку, секторний і галузевий аналізи суспільного продукту та його частин.

Англійська класична політична економія виникла в другій половині XVIII ст. на мануфактурній стадії капіталізму. Її основоположники — У. Петті, А. Сміт, Д. Рікардо.

Головна робота У. Петті — «Трактат про податки та збори» (1662). Вершиною розвитку класичної політичної економії є твори А. Сміта «Дослідження про природу і причини багатства народів» (1776) і Д. Рікардо «Основи політичної економії та оподаткування» (1817). Предметом економічної науки у класиків було виробництво матеріальних благ у всіх його галузях.

Досягнення англійської класичної політичної економії полягає в тому, що вона дала перше наукове визначення процесу функціонування капіталістичної системи господарства на стадії вільної конкуренції; обґрунтувала головний принцип розвитку цієї системи — обмеження втручання держави в економіку; розкрила механізм ринкового саморегулювання на основі вільних цін, які формувалися під впливом попиту і пропозиції («невидима рука» Сміта).

Найвидатнішою заслугою класиків є те, що вони створили і обґрунтували трудову теорію вартості. Їх вчення містило низку важливих ідей про розвиток економічних систем. Це, наприклад, уявлення: про суспільство як про живий організм (У. Петті), про здоровий та хворий стан суспільства (Ф. Кене), про первісне та сучасне суспільство (А. Сміт), про динаміку прибутків у буржуазному суспільстві (Д. Рікардо). У цілому класична школа політичної економії мала великий вплив на всю майбутню економічну думку. Вона була головним джерелом економічної теорії марксизму.

Основи політичної економії праці, викладені у фундаментальній праці К. Маркса «Капітал» (4 томи). К. Маркс і Ф. Енгельс зробили вагомий внесок у дослідження товару, грошей, капіталу, доходів, суспільного відтворення тощо. **Головним є теорія додаткової вартості, на основі якої пояснюється загострення антагонізму між капіталістами і найманими працівниками, що призведе до загибелі капіталізму і побудови соціалізму.**

Утім, окремі положення марксизму не підтвердилися на практиці. Та, попри все, марксистська теорія була досить поширеною.

4. **Більшість сучасних економічних теорій** виникло наприкінці ХІХ — на початку ХХ ст. Всю сукупність течій, шкіл західної економічної думки можна умовно згрупувати в такі три головні напрями:

- 1) **неокласична економічна теорія;**
- 2) **кейнсіанство;**
- 3) **інституціоналізм.**

НЕОКЛАСИЧНИЙ НАПРЯМ економічної теорії виник у 70-х роках ХІХ ст. як альтернативний класичній політичній економії та марксизму. Його засновники — австрійські економісти К. Менгер, Ф. Візер, Є. Бем-Баверк, англійські економісти У. Джевонс, А. Маршалл, швейцарський економіст Л. Вальрас, американський економіст Дж. Кларк, шведський вчений К. Віксель. У західній економічній літературі неокласичний напрям має назву «суб'єктивна школа» і виступає проти активного втручання держави в економіку.

Неокласицизм охоплює низку шкіл економічної теорії: австрійську, англійську, американську, лозанську, російську, українську та ін. Нерідко ці школи економічної теорії дістають інші відповідні назви — суб'єктивно-психологічна, математична. У першому випадку критерієм є географічне місце виникнення та розвитку школи, у другому — переважає метод дослідження. Водночас вони ґрунтуються на спільних методологічних принципах. **Економісти-суб'єктивісти намагалися протиставити класичній теорії трудової вартості теорію суб'єктивної цінності.** Методологічними засадами неокласичного напрямку є **мікроаналіз і маржиналізм** (від фр. *marginal*— **граничний**). У своїх дослідженнях вони широко використовують граничні величини і відповідні їм категорії — **гранична корисність, гранична продуктивність, граничні витрати, граничні доходи та ін.** Представниками маржиналізму є **К. Менгер, Ф. Візер, У. Джевонс, Л. Вальрас.**

Акцент на дослідження діяльності окремого індивіда, підприємця, безпосереднього працівника був підставою для характеристики неокласичного напрямку як суб'єктивної школи. У цьому полягає суттєва відмінність неокласицизму від класичної політичної економії.

Неокласична теорія набула найбільшого розвитку в працях англійського економіста А. Маршалла, який розробив теорію ціни як симбіоз витрат виробництва, граничної корисності, попиту та пропозиції і запровадив нові терміни: «ціна попиту», «ціна пропозиції», «ціна рівноваги», «еластичність попиту».

КЕЙНСІАНСТВО ґрунтується на теорії відомого англійського економіста Дж. М. Кейнса, викладеній у його головному творі «Загальна теорія

зайнятості, процента та грошей» (1936). **Предметом свого дослідження кейнсіанство обрало національну економіку в цілому.** Кейнс та його послідовники висунули на передній план практичну функцію економічної науки, спрямовану на оздоровлення та стабілізацію економіки шляхом державного регулювання ринкових відносин.

Кейнсіанці твердили:

1. ринок не є ідеальною моделлю саморегулювання економіки, оскільки не дає можливості забезпечити автоматичне відновлення порушеної рівноваги; остання не може залежати від діяльності окремих суб'єктів;

2. основну увагу необхідно приділяти макропроцесам, де відбувається взаємодія між індивідами:

3. економічна система в динаміці завжди є нерівноважною, оскільки попит не йде автоматично за пропозицією, а тому необхідно основну увагу приділяти умовам регулювання сукупного ефективного попиту (тобто попиту всіх суб'єктів економіки);

4. велике значення для формування рівноважного стану економіки мають дії держави, передусім її фінансові, податкові, бюджетні можливості;

5. споживання у людей відбувається під впливом психологічних факторів (тобто існує схильність до споживання) і прямо не залежить від розміру доходів, частина якого завжди спрямована на заощадження, які стають основою для інвестицій;

6. держава повинна формувати ефективний попит шляхом стимулювання споживання, регулювання заощаджень та інвестицій, які стають основним об'єктом дослідження та державного регулювання. Саме це забезпечує зростання національного доходу.

Практична спрямованість теорії Кейнса забезпечила їй широку популярність у діяльності урядів багатьох країн у післявоєнні роки, коли почали використовуватися антициклічні та антиінфляційні програми.

Кейнсіанські рекомендації стали науковою програмою для створення змішаної економіки.

Але в 1970-х роках в економіці більшості країн спостерігаються труднощі, пов'язані із суттєвим спадом національних виробництв, зростанням безробіття, світовими структурними кризами (екологічною, сировинною, валютною), що призвело до зменшення інтересу до чистого кейнсіанства, появи некейнсіанських та посткейнсіанських поглядів, відродження нових неокласичних напрямів.

Так, з початку 1950-х років у некейнсіанських теоріях починають активно розроблятися проблеми темпів та факторів зростання національних економік, співвідношення між зайнятістю та інфляцією. Серед різноманітних варіантів некейнсіанства особливо вирізняється теорія економічного зростання (Р. Харрод, С. Домар), в якій обґрунтовується висновок про те, що інвестиції є головним чинником економічного зростання.

Посткейнсіанці (найвідомішим представником яких є Дж. Робінсон) у 1960–1970-ті роки зробили спробу виявити вплив на процес відтворення такого фактора, як розподіл доходів (зробити їх більш рівними), що дало б змогу

обмежити ринкову конкуренцію і впровадити більш ефективні заходи для боротьби з інфляцією. Посткейнсіанство залучило до сфери досліджень також соціально-економічні інститути, що сприяло зближенню оновленого кейнсіанства з інституціоналізмом.

Монетаризм— сучасна економічна теорія, згідно з якою гроші та грошова система розглядаються як вирішальний фактор зростання

валового національного продукту і головна причина інфляції, а грошово-кредитна політика — як найважливіший інструмент здійснення економічної політики держави. Сучасний монетаризм виник у середині 50-х років ХХ ст. у США. Його засновник — професор економіки Чиказького університету М. Фрідмен. Основні положення викладені у збірнику «Дослідження в галузі кількісної теорії грошей» (1956). Теоретичними витокami сучасного монетаризму є ідеї представників раннього меркантилізму.

У монетаризмі:

1. ринок розглядається як саморегульована система, яка не потребує надмірного впливу держави;
2. основним об'єктом дослідження стає грошова маса, що перебуває в обігу і яка є визначальним фактором розвитку економіки;
3. основна ідея полягає у визнанні безпосереднього впливу змін грошової маси на рівень цін, реальні доходи, зайнятість;
4. оскільки динаміка грошової маси має першочергове значення для розуміння коливань у виробництві, кредитно-грошова політика стає найефективнішим інструментом регулювання економіки;
5. держава повинна впливати на зміни попиту на гроші, що приводить до регулювання всіма іншими господарськими процесами;
6. економічна політика не повинна швидко реагувати на зміни економічної кон'юнктури, а дотримуватися таргетування тільки одного показника в довгостроковому періоді, а саме досягнення цінової стабілізації, якій будуть підпорядковані інші завдання економічної політики (досягнення повної зайнятості, необхідних темпів розвитку, певного рівня банківського відсотка, оптимального співвідношення показників зовнішньої діяльності);
7. раціональні очікування агентів господарювання пов'язані з очікуваною (а не передбачуваною) інфляцією, а тому при прийнятті рішення суб'єкти розраховують на певний та прогнозований темп інфляції, яка повинна перебувати в межах 3–5 %, що дасть можливість орієнтуватися на довгострокові господарські операції.

З кінця 1970-х років в економічній науці формується особливий напрям неокласичної концепції, що широко трактує проблеми економічного життя. Він дістав назву *нової класичної економіки*. Найвідомішими течіями цього напрямку є теорія пропозиції і теорія раціональних очікувань.

Теорія пропозиції (А. Лаффер, М. Фельдстайн, М. Еванс та ін.), на відміну від кейнсіанської ідеї регулювання ефективного попиту, основну увагу приділяє розширенню пропозиції факторів виробництва, що дає змогу забезпечити економічне зростання. Для цього необхідно зменшити активність

фіскальної політики держави (знизити податки, надання пільг деяким корпораціям, скоротити дефіцит держбюджету).

Теорія раціональних очікувань (Р. Лукас, П. Сарджмент, Н. Уолес та ін.) ґрунтується на тому, що для прийняття рішень економічні суб'єкти повинні оптимально використовувати необхідну для них інформацію. Це означає, що вони мають не просто пристосовуватися до поточної економічної ситуації, а, використовуючи свої знання, враховувати можливі наслідки розвитку подій (як з боку окремих суб'єктів, так і з боку урядової політики) для того, щоб максимізувати свою вигоду. У цьому разі їхня поведінка буде цілковито раціональною, а окремі помилкові рішення не викликатимуть серйозних відхилень від очікуваних результатів. Здатність економічних суб'єктів приймати раціональні рішення за умови повної інформації, однаковою мірою доступної для всіх, розглядається як найважливіший фактор ринкового саморегулювання.

ІНСТИТУЦІОНАЛІЗМ — напрям сучасної економічної теорії, що досліджує економіку як сукупність інститутів, під якими розуміють державу, корпорації, профспілки, а також правові, морально-етичні норми, звичаї, менталітет, інстинкти людей тощо. Він виник на зламі ХІХ–ХХ ст. у США. Його засновники — Т. Веблен, Д. Коммонс, У. Мітчел та ін.

На відміну від нього, основним предметом дослідження *неоінституціоналізму* було виявлення економічних принципів функціонування таких неекономічних явищ, як право, злочинність, політика уряду. Неоінституціоналізм є результатом поєднання неокласичних та інституціональних методів дослідження. До цього напрямку належать *теорія прав власності, теорія суспільного вибору, економіка права, економіка узгодження* та ін. Найвагоміші наукові здобутки інституціоналізму пов'язані з іменами Джона Р. Коммонса, Рональда Коуза, Дугласа Норта.

Представники неоінституціоналізму розробили також теорію «нового індустріального суспільства» (Дж. Гелбрейт) і концепцію «постіндустріального суспільства» (Д. Белл). Головними ознаками постіндустріального суспільства, за Беллом, є пріоритет науки і наукових знань, перехід від виробництва товарів до виробництва послуг, переважання серед працівників професійних фахівців і техніків тощо.

Багато ідей інституціоналізму покладені в основу економічної політики розвинених капіталістичних країн, зокрема у США. Значною мірою ідеї інституціоналізму реалізовані у шведській моделі економічного розвитку.

Тема 3

Основні форми і системи організації економічного життя суспільства

Сутність економічної системи та її структурні елементи

В основі розвитку людського суспільства лежить виробництво матеріальних і духовних благ, інших цінностей, цілісна сукупність яких забезпечує умови життєдіяльності людини. Будь-яке суспільство, особливо високо розвинуте сучасне, являє собою соціальну систему.

Соціальна система - це складно організована впорядкована цілісність, що включає окремих індивідів та соціальні спільноти, об'єднані різноманітними зв'язками і взаємовідносинами, специфічними за своєю природою.

ЕКОНОМІЧНА СИСТЕМА - це сфера функціонування продуктивних сил і економічних відносин, взаємодія яких характеризує сукупність організаційних форм та видів господарської діяльності.

Економічна система має три основні ланки, підсистеми: економічну структуру продуктивних сил суспільства, систему економічних відносин і механізм господарювання.

Продуктивні сили - це система економічних факторів, які в процесі суспільного поділу праці забезпечують перетворення навколишнього середовища, створюють блага для задоволення потреб людини і суспільства, визначають рівень продуктивності суспільної праці.

Економічні відносини являють собою сукупність соціально-економічних та організаційно-виробничих зв'язків між господарюючими суб'єктами в процесі виробництва, розподілу, обміну та споживання матеріальних благ, послуг і доходів.

Механізм господарювання узгоджує функціонування та розвиток ланок економічної системи, приводить у відповідність продуктивні сили й економічні відносини. Він являє собою сукупність конкретних форм господарювання, організаційно-інституціональних систем, методів та важелів регулювання економічних процесів

Економічні системи суспільства на різних етапах його історичного розвитку

Людство має чималий історичний досвід організації економічного життя як на макро-, так і на мікроекономічному рівнях. Вже при першому, поверхневому аналізі цього досвіду можна помітити, що форми організації цього життя на обох рівнях є складними та багатограними. При цьому економічна наука ще не виробила єдиного універсального критерію, згідно з яким легко можна було б встановити основні типи та види форм і способів організації економічного життя. Для цих цілей, як правило, використовують декілька різних критеріїв: рівень розвитку продуктивних сил, формаційний і цивілізаційний підходи, різноманітні узагальнені показники тощо.

Перший критерій характеристики різних систем організації економічного життя суспільства - це рівень **розвитку продуктивних сил суспільства**. З цієї точки зору класичною можна визнати теорію, яка в історії розвитку людського

суспільства виділяє три стадії: до індустріальну, індустріальну та постіндустріальну.

Цивілізаційний критерій розвитку суспільства полягає в тому, що в основу розвитку суспільства закладається формування та реалізація потреб індивідуальної людини та суспільства в цілому. Перші елементи цього підходу можна знайти серед тих джерел, які в розвитку людства особливо виділяли три історичних етапи: дикість, варварство та цивілізацію. На сучасному етапі розвитку соціальних наук стає загальноприйнятим відокремлювати сім цивілізацій, які послідовно змінювали одна одну в історії розвитку людського суспільства:

- неолітична - 7 - 4 тисячоліття до н.е.;
- східно-рабовласницька - 3 - 1 тисячоліття до н.е.;
- антична - VII ст. до н.е. - VI ст. н.е.
- ранньофеодальна - VII - XII ст.
- перед індустріальна - XIV - XVIII ст.
- індустріальна - 60-ті роки XVIII ст. - 70-ті роки XX ст.
- постіндустріальна (інформаційна) - з 80-их років XX ст.

Разом з тим і цивілізаційному, і формаційному підходам властиві й недоліки: вони не враховують форм господарювання, способів управління і характеру власності. У зв'язку з цим в економічній науці в процесі аналізу основних форм і систем організації економічного життя суспільства широко застосовується третій, **узагальнений критерій розвитку суспільства**, який одночасно враховує і форми господарювання економічних суб'єктів, і характер власності на засоби виробництва, і способи управління економічною діяльністю. Загальним у всіх цих підходах є те, що всі вони відповідають на три основних питання економіки: що, як і для кого?

Ці **три основних питання економіки** до наукового використання були залучені американським економістом П. Самуельсоном в його підручнику «Економіка». Їх зміст зводиться до наступного:

- **що** має вироблятися та у якій кількості?
- **як** будуть вироблятися блага, товари та послуги, тобто ким, за допомогою яких ресурсів і якої технології?
- **для кого** призначені вироблені блага, послуги, товари, тобто хто має розпоряджатися ними та у який спосіб вони мають розподілятися між індивідуумами й сім'ями?

Будь-яка економічна система має відповідати не лише теоріями, але, перш за все, економічними діями на ці три питання, бо жодна із систем не в силах запобігти альтернативному вибору в умовах обмежених виробничих можливостей. У зв'язку з цим в економічній літературі широке розповсюдження отримала точка зору, згідно з якою виділено чотири види основних економічних систем організації економічного життя суспільства: **традиційна, командно-регульована (командно-адміністративна), ринкова та змішана**.

Всі ці чотири системи відповідають на три основні питання економіки, однак відповідають по-різному.

Основні форми та моделі організації господарського життя в економічній системі

Кожна економічна система базується на певній формі господарства. Історія суспільства знає дві основні форми суспільного господарства: натуральну та товарну.

Натуральна форма господарства є такою формою, де виробництво матеріальних благ і послуг ведеться для споживання в межах самої господарської одиниці.

У ролі такої одиниці може виступати община, рабовласницьке, феодальне або селянське господарство. Як правило, ця форма господарства засновувалась на земельній власності. Їй притаманний замкнутий характер, обмежений кордонами даного господарства. Її матеріальною основою є слабкий поділ праці. Історичний досвід показав стійкість цієї форми господарства упродовж тисячоліть.

Товарна форма господарства - це така його форма, в якій матеріальні блага і послуги виробляються відокремленими товаровиробниками, кожен з яких спеціалізується на виробництві якогось одного продукту, однієї послуги, і тому для задоволення суспільних потреб виникає необхідність купівлі-продажу товару на ринку.

Вихідною матеріальною основою й одночасно першопричиною товарної форми господарства виступає суспільний поділ праці. Іншою умовою й одночасно другою причиною товарної форми господарства є відокремленість товаровиробників межами власності. Поділ праці міг мати місце і всередині самого господарства (общини, рабовласницького чи феодального господарства), проте товаром матеріальне благо чи послуга ставали лише тоді, коли вони переходили від одного власника до іншого.

Власність та її роль у економічних системах. Потреби й інтереси

У всіх економічних системах - і формаційних, і цивілізаційних; у всіх видах економіки - традиційній, ринковій, командно-регульованій і змішаній, при всіх формах господарювання - і натуральній, і товарній, - існує один економічний фактор, який визначає зміст функціонування цих систем, всі правила гри у будь-якій господарській діяльності. Цей фактор - **власність**.

Власність - соціально-економічна категорія, що відображає сукупність суспільних відносин (економічних, соціальних, правових, психологічних, національних та ін.), які мають пряме й опосередковане відношення до привласнення предметів природи в процесі праці та привласнення матеріальних благ через суспільно-економічну форму суспільного способу виробництва.

Власність є економічною та правовою основою, своєрідною гарантією реалізації інтересів людини. Економічні дії людей приводяться в рух їх потребами та інтересами. **Потреба - це об'єктивна необхідність людини в чомусь.** У економічній літературі поняття потреб людини включають п'ять основних їх видів, які розміщені в порядку ієрархії таким чином:

- фізіологічні потреби в їжі, питві, житлі тощо;
- потреби безпеки, тобто захисту від болю, страху, небезпеки;

- потреби в соціальних зв'язках і відносинах, тобто в коханні, повазі, причетності до певного товариства, групи;

- потреба у самоповазі, тобто визнання та схвалення дій у процесі досягненні цілей;

- потреби в осмисленні цілей життя, в реалізації своїх здібностей, у визнанні своїх справ і думок актуальними та потрібними.

Зрозуміло, що дану класифікацію можна розширити або, навпаки, звужити, сама ж сутність залишається єдиною: потреби об'єктивні, реальні та різноманітні.

Формою прояву потреб у повсякденному житті виступають **інтереси**, які можна визначити як *усвідомлені потреби, що людина намагається реалізувати в своїх діях*. Інтереси, як і потреби, різноманітні щодо змісту та носіїв. З точки зору носіїв інтереси можуть бути особистими, сімейними, груповими, класовими, національними, інтернаціональними тощо.

На сучасному етапі розвитку економічної науки слід розрізняти чотири основні аспекти, пов'язані з проблемою власності: об'єкт привласнення, відносини привласнення, форму привласнення та суб'єкт привласнення.

ТЕМА 4

Економічні потреби: значення та класифікація

Потреба - це нужда в чому-небудь, об'єктивно необхідному для підтримки життєдіяльності і розвитку людини, колективу, нації, суспільства в цілому; внутрішній збудник активності. Засоби задоволення потреб називаються благами. Економічні потреби - це потреби в економічних благах.

Задоволення економічних потреб виступає внутрішнім спонукальним мотивом виробництва, розподілу, обміну та споживання у рамках певної системи соціально-економічних відносин. «Потреби, - писав І. Шумпетер, - є одночасно і причиною і спрямовуючим началом економічної поведінки суб'єкта господарювання, являють собою його рушійні сили».

З огляду на означені вище методологічні принципи можна вважати прийнятною таку **систему потреб, яка складається з елементів, що відповідають основним сферам людської діяльності. Це потреби економічні, соціальні, політичні і духовно-культурні**. Кожен елемент цієї системи включає власну підсистему потреб. Скажімо, духовно-культурні потреби включають національні потреби, потреби культурні, релігійні і т.ін.

Сучасна наука розглядає людські потреби як складну ієрархічну систему, в яку входять потреби як біологічного, так і соціального характеру. Широко відома „піраміда потреб" американського вченого Маслоу, в яку потреби вписуються за їх важливістю і чисельністю тих, хто їх потребує (див. Рис.).

Рис. 6. Ієрархія потреб за Маслоу

Потребы можна розглядати з різних точок зору, залежно від мети економічного аналізу, тому існує їх класифікація за низкою критеріїв:

1) **за роллю у відтворенні людини: матеріальні, духовні і соціальні;**

2) **з точки зору рівня їх розвитку: елементарні**, пов'язані з людиною як продуктом природи, **та вищі**, що характеризують людину як продукт суспільних відносин; за цим же критерієм розрізняють базові та потреби зумовлені розвитком цивілізації;

3) **за суб'єктами реалізації: особисті, колективні та суспільні** потреби, які також можуть мати споживчий або виробничий характер;

4) **щодо можливостей задоволення: дійсні**, реалізація яких можлива в даний період, і **перспективні**, які можуть бути реалізовані в майбутньому.

Все загальний економічний закон зростання потреб відображає внутрішньо необхідні, суттєві й сталі зв'язки між виробництвом і споживанням, потребами та існуючими можливостями їхнього задоволення" Відповідно до цього закону безперервний розвиток потреб є рушійною силою економічного та духовного прогресу людства, що, у свою чергу, стимулює появу все нових і нових потреб.

Закон зростання потреб знаходить свій прояв у двох головних формах:

1) у зростанні особистих потреб;

2) у зростанні виробничих потреб.

Потребы задовольняються у процесі споживання. Засоби задоволення людських потреб називаються **благами**.

Блага, що споживаються шляхом простого привласнення, називаються **вільними**.

Блага, які споживаються шляхом купівлі продажу, називаються економічними. Економічні потреби - це потреби економічних благ. Економічні блага поділяються на довгострокові (передбачають багаторазове використання - автомобіль, електроприлади, комп'ютер тощо), і недовгострокові (зникають в процесі разового використання - хліб, напої тощо).

Серед благ виділяють:

взаємозамінні (субститутути) і **взаємо доповнюючі** (комплементарні).

До **субститутів** відносяться не тільки багатоспоживчих товарів і виробничих ресурсів, а й послуги транспорту (поїзд, літак, автомобіль), сфери дозвілля (кіно-театр-цирк) тощо.

Комплементарні блага доповнюють одне одного і тим самим роблять можливим їх споживання.

Благо – будь-яка корисність (предмет, явище, процес), яка задовольняє людську потребу.

Розрізняють такі блага:

- Неуречевлені сонячне світло, здоров'я, спілкування) й уречевлені(дари природи, а також продукти праці: їжа, одяг, житло тощо);
- Некономічні (дарові, необмежені, надані природою без зусиль людини; їх обсяги перевищують наявні людські потреби) та економічні(обмежені; такі, що є результатом чи об'єктом економічної діяльності; їхні обсяги обмежені порівняно з існуючими потребами).

Носіями економічних потреб є найрізноманітніші товари та послуги. В їх сукупності розрізняють:

- споживчі блага (товари та послуги, призначені для безпосереднього задоволення людських потреб) і виробничі блага(товари та послуги, призначені для виробництва споживчих благ);
- матеріальні блага (товари та послуги сфери матеріального виробництва) і нематеріальні блага (створюються у сфері нематеріального виробництва);
- теперішні блага (перебувають у безпосередньому користуванні економічними суб'єктами) і майбутні блага (товари та послуги, якими економічні суб'єкти зможуть скористатися у майбутньому) тощо.

Гранична корисність – корисність останньої одиниці у даному ряду споживчого блага. Економічна концепція, що базується на дослідженні граничних величин, одержала назву маржиналізму.

Необхідно розрізнити загальну та граничну корисність. У міру зростання обсягу споживання загальна зростає, тоді як гранична – спадає.

Закон граничної корисності має велике значення як при організації виробництва блага, так і в споживачькій поведінці людей. Уявлення про спадаючу граничну корисність лежить в основі пояснення закону попиту

Тема 5 Суспільне виробництво та відтворення

Виробництво: його сутність, рівні, фактори та структура.

Суспільне виробництво в цілому – складна та комплексна система, в якій можна виділити три рівні:

- працю індивідуального працівника;
- виробництво в межах підприємства, фірми (мікрорівень);
- виробництво на рівні суспільства, держави (макрорівень).

На кожному з цих рівнів відбувається ускладнення елементів виробництва: на індивідуальному рівні - це простий процес праці; на мікрорівні - це процес праці в межах фірми; на макрорівні - це суспільне виробництво в межах країни чи навіть всієї планети. При цьому самі поняття окремих елементів виробничого процесу - праця, предмети та засоби праці зазнають якісних змін. На мікрорівні сам працівник виступає як фактор праці; предмети та засоби праці - як капітал (засоби виробництва), окремо виділяється природний фактор - земля.

Якщо на мить уявити, що працівник працює індивідуально, образно кажучи, як Робінзон, то виявиться, що він вступає у відносини лише з природою. В його праці можна виокремити три моменти: **саму працю; предмет праці; засоби праці,**

Праця - це цілеспрямована, свідомо діяльність людини, в процесі якої природні речовини видозмінюються в такий спосіб, щоб вони могли задовольнити певні людські потреби.

Предмети праці - це те на що спрямована праця.

У свою чергу предмети праці бувають двох видів: а) предмети праці дані самою природою (дерева в лісі, нафта в родовищі тощо); б) предмети праці, опосередковані працею людини (дерево на деревообробному комбінаті, нафта на нафтопереробному заводі тощо). Останні звичайно називають сировиною.

Засоби праці - те, за допомогою чого людина діє на предмети праці. Засоби праці включають в себе п'ять елементів:

- знаряддя праці (машини, механізми, інструменти тощо);
- силова чи енергетична система;
- транспортна система;
- контрольнo-вимірювальна та інформаційна системи;
- загальні умови праці (місце, клімат, навколишнє середовище тощо).

Вже на цьому етапі слід розрізняти саму працю та робочу силу працівника.

Робоча сила є здатністю людини до праці, яка включає в себе сукупність фізичних, розумових, духовних і психологічних якостей людини, необхідних для процесу праці. По суті робоча сила - це здатність до праці, а сама праця - реальне використання, реалізація робочої сили. Про різні значення понять робочої сили та праці можна твердити наочно, беручи до уваги приклад безробітного, який має робочу силу, проте не має можливості працювати.

У реальному житті людина працює не відособлено, а колективно, тому перша властивість **мікрорівня** - це кооперація праці, тобто об'єднання декількох осіб в єдиному процесі праці. Друга особливість мікрорівня полягає в тому, що на ринок надходять результати праці не окремого працівника, а всієї фірми як результат сукупної праці всіх працівників, відповідно, в якості товаровиробника на ринку виступає не окремий працівник, а фірма, підприємство. Ось чому економічною наукою розглядаються не три, а **два рівні суспільного виробництва - мікро- та макрорівні**.

На мікрорівні сукупна праця являє собою не просто кооперування праці, а господарюючий суб'єкт, фірму, підприємство.

Підприємство, або фірма - це такий господарюючий суб'єкт, що створюється та функціонує на основі чинного законодавства даної країни, тобто виступає в ролі юридичної особи, здійснює підприємницьку діяльність у певній сфері господарства, функціонує на принципах комерційного розрахунку, тобто суворо враховує витрати, результати, веде бухгалтерський облік тощо, підпорядковуючи свою діяльність комерційному успіху.

Щодо мікрорівня в економічній літературі виділяють три основні **фактори виробництва: працю, землю і капітал**.

Праця - це працівники фірми, які безпосередньо задіяні в процесі виробництва.

Земля, в широкому розумінні цього поняття, означає всі використовувані у виробництві природні ресурси.

Капітал - це матеріальні та фінансові ресурси, що використовуються у виробництві. В сучасній економічній літературі існують теорії, які до наведених вище трьох факторів виробництва цілком доречно **долучають ще два фактори**:

Менеджмент, тобто організацію виробництва, праці, управління

Інформацію, володіння якою надає фірмі особливої ваги в умовах постіндустріального інформаційного суспільства.

Всі наведені вище фактори виробництва - праця, земля, капітал, менеджмент та інформація - в межах однієї фірми об'єднуються підприємницькою діяльністю, а сама **підприємницька діяльність** являє собою виробничу діяльність, що підпорядковується комерційному успіху фірми на ринку.

Третій рівень суспільного виробництва - це **макроекономічний рівень**, тобто суспільне виробництво в цілому в межах конкретної країни або цілого світового співтовариства. Структурними елементами цього рівня є:

- суспільний поділ праці за галузями та сферами господарства;
- виробництво матеріальних і нематеріальних благ і послуг;
- виробничі відносини (соціально-економічні, організаційно-економічні та техніко-економічні);
- суспільне виробництво як органічна єдність безпосередньо виробництва, розподілу, обміну та споживання.

Під час аналізу всіх рівнів виробництва слід враховувати **обмежену виробничу можливість** окремого працівника, фірми та суспільства в цілому. Розрізняють абсолютну та відносну обмеженість ресурсів.

Абсолютна обмеженість ресурсів передбачає недостатність ресурсів для задоволення всіх потреб, **відносна обмеженість ресурсів** - недостатність ресурсів для вирішення окремого завдання. Звідси об'єктивно на всіх рівнях виробництва щоразу виникає необхідність оптимального вибору ресурсів. Одне із завдань економічної науки полягає в тому, щоб обґрунтувати шляхи ефективного використання відносно обмежених ресурсів. При цьому економічний вибір починається з розробки моделі, що має назву **«графік виробничих можливостей»**.

Відтворення: його сутність, загальні риси та особливості на мікро- та макрорівнях

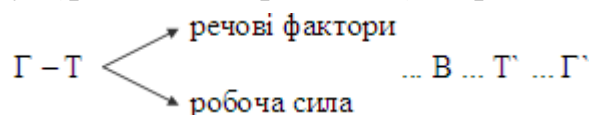
Процес виробництва не є одиничним актом. Люди не можуть припинити споживати, тому вони не можуть і припинити виробляти.

Відтворення - це процес виробництва, взятий у динаміці його безперервного відновлення.

відтворення проходить в часі чотири стадії: виробництво, розподіл, обмін і споживання.

Однак між відтворенням на мікро- та макрорівнях існують і суттєві відмінності.

На мікрорівні (підприємство, фірма) відтворення набуває форми кругообігу капіталу (фондів підприємства). Процес кругообігу капіталу має

такий вигляд:

де G - попередньо авансована величина грошових активів;

T - товар, що включає в себе трудові і матеріальні ресурси;

V - виробництво на мікрорівні;

T' - новий товар;

G' - нова величина грошових активів, яка кількісно включає в себе початкову авансовану величину і приріст, тобто $G' = G + g$, де g - приріст.

Процес кругообігу проходить три стадії: грошову, виробничу й товарну. При цьому першу та третю стадії можна об'єднати в одну - сферу обігу, тоді друга стадія являтиме собою сферу виробництва.

Інша особливість відтворення на мікрорівні полягає в тому, що на перший план у процесі кругообігу капіталу виходить вартісний аспект руху капіталу: важливо, щоб гроші приносили приріст. Натурально-речовий аспект руху капіталу відходить тут на другий план. Передбачається, що фірма виробляє те, що приносить комерційний успіх.

Процес відтворення капіталу на мікрорівні набуває форми не лише кругообігу, а й **обігу капіталу**, тобто кругообігу капіталу, взятого в його безперервному відновленні.

З точки зору характеру обігу та кругообігу розрізняють основний капітал (основні фонди) та оборотний капітал (оборотні фонди).

Основні фонди - це та частина виробничого капіталу, що натурально втілена в засобах праці, обслуговує декілька виробничих циклів, до кінця зберігає свою натуральну форму, свою вартість на продукцію переносить по частинах у вигляді амортизації, відновлюється за рахунок цієї амортизації та повертається фірмі в міру реалізації продукції. До основних фондів відносять: будівлі, споруди, машини, інструменти, прилади тощо.

Оборотні фонди мають схожі характеристики, але іншу спрямованість. Це та частина фондів, що натурально втілена в предметах праці, обслуговує один виробничий цикл, змінює свою натуральну форму, свою вартість у повному обсязі переносить на готову до реалізації продукцію, відновлюється в кожному циклі та повертається до фірми після кожного акту продажу. До них відносяться предмети праці та, перш за все, сировина, матеріали, паливо, енергія.

Заробітну плату приєднують до оборотних фондів, тому що вона повністю входить у кожен цикл кругообігу та повертається при кожному акті реалізації. Оборотні фонди та зарплата в сукупності утворюють обігові кошти підприємства.

За характером участі у виробництві основні фонди поділяють на активну частину, яка безпосередньо діє на предмети праці, та пасивну частину. Розрізняють також основні виробничі й основні невиробничі фонди.

Основні фонди враховуються в натуральній і грошовій формі. Грошова форма має різновиди: повна та залишкова балансова вартість, а також повна та залишкова відновлювана вартість. Розрізняють фізичне та моральне зношування основних фондів. При фізичному зношування береться до уваги втрата фізичної дієздатності основних фондів. При моральному - економічна недоцільність господарського використання застарілих основних фондів.

Результати відтворення на мікроекономічному рівні

Результати відтворення за певний період часу (рік, півріччя, квартал, місяць) відображаються в цілій системі показників. Найбільш загальним показником виробництва, а, відповідно, й відтворення на мікроекономічному рівні є валова продукція підприємства.

Валова продукція - це сукупність всіх матеріальних благ і послуг, створених колективно даною фірмою за певний відрізок часу.

Матеріальні затрати - це вартість, створена минулою працею та перенесена у вартість нового товару.

Чистий продукт - це вартість, створена живою працею працівників підприємства. У вартісному (грошовому) виразі це новостворена вартість, яку часто називають доданою вартістю або валовим доходом. У свою чергу чистий продукт за кінцевим використанням можна було б поділити на дві частини: необхідний продукт і додатковий продукт.

Необхідний продукт - це та частина чистого продукту, яка є необхідною для відтворення робочої сили працівників підприємства. Його зовнішнім вартісним виразом є заробітна плата та інші виплати.

Додатковий продукт - частина чистого продукту, яка перевищує величину необхідного продукту й використовується на загальні цілі підприємства, фірми або централізується державою у формі податків і призначається на соціальні і економічні потреби суспільства.

У процесі кругообігу та обігу капіталу (фондів) валова продукція та її модифіковані вирази - товарна та реалізована продукція - в кінцевому рахунку поділяються на дві частини: витрати підприємства та прибуток. У **витратах** акумулюються всі затрати фірми, які необхідні їй щоразу при черговому новому циклі кругообігу капіталу (фондів) у межах постійного відтворення. У витратах об'єднуються: а) всі матеріальні затрати фірми; б) весь необхідний продукт, тобто всі види оплати праці; в) частина додаткового продукту і, відповідно частина чистого доходу, яку фірма повинна передати власникам позичкового капіталу чи землі, а також державі (процент, рента, податки). Та частина, яка залишилася від чистого прибутку, утворює **прибуток**, який характеризує чистий, абсолютний ефект діяльності даної фірми, бо кількісно прибуток являє собою різницю між вартістю валової продукції та загальними сумарними витратами. Іншими словами **прибуток - це перевищення результату над витратами.**

Результати відтворення на макроекономічному рівні

Результати відтворювального процесу на макроекономічному рівні мають більш складну структуру. Сучасна економічна наука суспільний продукт визначає як **сукупність кінцевих товарів і послуг, виражених у ринкових цінах.** При цьому його вартісна структура включає в себе чотири основні елементи:

- витрати використання, тобто всі види затрат на придбання та утримання основних засобів, а також оборотний капітал, незавершене виробництво тощо;
- факторіальні витрати, якими оплачуються фактори виробництва (зарплата, процент, рента);
- додаткові витрати як результат знецінення капіталу в процесі морального зношування;
- доходи підприємців, тобто прибуток.

Таким чином, сучасна світова й вітчизняна статистика виходить з того, що валовий суспільний продукт враховує матеріальні блага та всі види послуг у ринковому виразі. Разом з тим здійснюється облік у сумарних показниках суспільного відтворення світових економічних зв'язків.

Американський економіст **Саймон Кузнец**, засновник сучасної теорії економічного зростання, для досягнення цієї мети запропонував використати два показники - **внутрішній валовий продукт (ВВП)** і **внутрішній національний продукт (ВНП).**

Валовий внутрішній продукт - це сукупність кінцевих товарів і послуг, створених у країні як вітчизняними, так і закордонними фірмами, але з використанням факторів виробництва даної країни. ВВП традиційно вираховують трьома методами:

- за доходами, коли підсумовуються всі доходи юридичних і фізичних осіб;

- за витратами, коли підсумовуються всі витрати на особисте, державне споживання, на капіталовкладення та сальдо зовнішньої торгівлі;
- за доданою вартістю, коли підсумовується вартість чистої продукції всіх сфер економіки.

Валовий національний продукт - це сукупна вартість усіх кінцевих товарів і послуг, створених вітчизняними, національними підприємствами як у країні, так і за її межами. Відміна ВВП від ВВП в тому, що ВВП розраховується за територіальною ознакою.

Однак і ВВП, і ВВП мають свої недоліки:

- обидва вони враховують амортизацію - результат минулої праці. В межах країни це утворює значну величину;
- вони не враховують результатів самообслуговування. Праця домогосподарок, ремонт квартир, автомобілів самими господарями не знаходять відображення у звітах фірм, бо проходять попри ринок;
- в них не враховуються результати тіньової економіки, які ґрунтуються на нелегальних угодах;
- вони не враховують ефект вільного часу, бо людина не може жити лише роботою та лише для роботи. В реальному житті робота потрібна для того, щоб жити.

Щоб виправити перший недолік, нерідко використовується показник **чистого національного продукту (ЧНП)**. При цьому **ЧНП = ВВП мінус амортизація**. Якщо з чистого національного продукту вирахувати непрямі податки, отримаємо **національний дохід (НД)**.

Нарешті, під час аналізу результатів відтворення на макрорівні, варто враховувати не лише результати в межах одного року, а й багаторічні результати. Ці результати відображає показник національного багатства (НБ). **Національне багатство** - це вартість всіх матеріальних благ і послуг, створених даним суспільством за всю попередню історію та збережену до теперішнього часу.

Ефективність виробництва: її сутність і основні показники на мікрота макроекономічному рівнях

Основним фактором інтенсивного розширеного відтворення і, відповідно, інтенсивного економічного зростання як на мікро-, так і на макроекономічному рівнях є ефективність виробництва. Під ефектом прийнято розуміти абсолютну величину результату певного процесу, тому варто було б використати словосполучення «економічна ефективність виробництва», проте для спрощення використовуватиметься термін - **ефективність виробництва**.

Кількісний абсолютний результат виробництва (ефект) є лише одностороннім висвітленням проблеми; з другого боку - це затрати і ресурси, оскільки виробництво на будь-якому рівні і у всіх його формах передбачає не лише результати, але й затрати, а, відповідно, й ресурси, бо без причини не виникає наслідку. Економічний зміст ефективності виробництва якраз і полягає в тому, щоб з'ясувати, якою ціною, якими затратами і яким обсягом ресурсів отримані дані результати. Відповідь на це питання дає відносна величина ефекту, тобто зіставлення абсолютної величини ефекту з абсолютними ж

величинами затрат і ресурсів. Загальна формула ефективності (Е) у зв'язку з цим має вигляд:

$$E = P \text{ (результат)} : Z \text{ (затрати)};$$

або

$$E = P \text{ (результат)} : \Phi \text{ (фактори, ресурси)}.$$

Відношення результату до затрат являє собою затратну форму ефективності виробництва. Відношення результату до ресурсів, до факторів виробництва характеризує ресурсну форму ефективності виробництва. Вказані вище співвідношення лише тоді мають економічний зміст, якщо вони прямують до максимуму:

$$E = \max P : \min Z ; \text{ або } E = \max P : \min \Phi.$$

За цих умов економічна ефективність виробництва - це досягнення максимальних результатів при мінімумі затрат і мінімумі ресурсів.

У практиці економічних розрахунків при вирішенні конкретних завдань звичайно розрізняють загальну, або абсолютну, ефективність, і порівняльну, або відносну, ефективність. Перша характеризує ступінь ефекту від використання тих чи інших затрат і ресурсів, друга характеризує оцінку різних варіантів економічних рішень, проектів, заміни ресурсів, тобто обґрунтовує вибір кращого варіанту.

На поверхні економічних явищ ефективність виробництва проявляє себе у таких економічних показниках:

- продуктивність праці та місткість праці;
- фондівіддача та фондомісткість;
- матеріалівіддача та матеріаломісткість;
- енерговіддача й енергомісткість;
- ефективність капіталовкладень і капітальне будівництво;
- раціоналізація природокористування.

ТЕМА 6. Економічні ресурси. Фактори виробництва.

Матеріальне виробництво — це основа людського суспільства. Люди продукують матеріальні блага, певним чином діючи та спільно обмінюючись між собою результатами власної діяльності. Щоб створювати економічні блага, люди вступають у відповідні зв'язки і відносини один з одним, що і є суттєвою ознакою виробництва.

Основними елементами процесу виробництва є власне праця, засоби праці та предмети праці. Праця, або цілеспрямована діяльність, передбачає застосування здібностей і трудових навичок людей, їхніх фізичних і розумових зусиль.

Предмети праці - об'єкти цілеспрямованої діяльності людини: речовини природи у первісному або частково обробленому (напівфабрикати) вигляді. До предметів праці належать земля, сировина, матеріали тощо. Людина діє на предмети праці за допомогою засобів праці.

Засоби праці включають машини, інструменти, обладнання, виробничі будівлі, нафто- та газопроводи, канали, мости, транспортні засоби, резервуари тощо. У сукупності засоби та предмети праці становлять засоби виробництва.

Результатом виробництва є продукт. У ньому відображається праця: кваліфікована чи некваліфікована, продуктивна чи непродуктивна, а також стан засобів праці.

Спосіб поєднання праці та засобів виробництва використовують як критерій при визначенні технологічних етапів розвитку виробництва, які дістали назву технологічних способів виробництва. За цим критерієм розрізняють такі технологічні способи виробництва: ремісничу (інструментальну) технологію, машинну та сучасне автоматизоване виробництво.

Поняття та явище сучасного автоматизованого виробництва співвідносне з, так званими, п'ятим і шостим технологічними укладами. У розвинених країнах п'ятий уклад виникає у 80-х роках ХХ століття і відзначається тим, що основними джерелами розвитку для тих країн, де він є провідним, стають наукомісткі виробництва взагалі та інформаційні, комунікаційні та аерокосмічні технології, зокрема. Основи шостого укладу закладені на межі ХХ та ХХІ століть і пов'язані зі штучним інтелектом, біотехнологіями і генною інженерією.

Виробництво завжди відбувається у русі, безперервному повторенні, тому варто розглядати не виробництво взагалі, а процес виробництва, тобто процес створення благ. Процес виробництва має свої причини, він пов'язаний з певними моментами, без яких відбуватись не може.

Виробництво завжди відбувається у русі, безперервному повторенні, тому варто розглядати не виробництво взагалі, а процес виробництва, тобто процес створення благ. Процес виробництва має свої причини, він пов'язаний з певними моментами, без яких відбуватись не може.

Створення благ насамперед пов'язане з процесом праці, який включає власне працю, а також предмети та засоби праці. З процесом праці пов'язане і використання робочої сили людини.

Праця – діяльність людини по створенню життєвих благ, яка завжди спрямована на речовину природи з метою перетворення її у життєві блага. Працюючи, людина витрачає свою робочу силу.

Робоча сила – сукупність фізичних, біологічних і розумових здібностей людини, завдяки яким вона може працювати. Відтворення робочої сили відбувається шляхом особистого споживання людьми необхідних життєвих благ, які й створюються у виробництві.

Звідси випливає, що виробництво – не лише процес створення життєвих благ, необхідних для задоволення різноманітних потреб людини, а й відтворення самої людини з її здатністю до праці, відтворення самого життя, існування людини, її сім'ї та й усього суспільства, адже тільки виробництво забезпечує появу засобів фізичного та духовного відновлення та розвиток людських здібностей, людської особистості.

Те, на що спрямована людська праця з метою створення життєвих благ, називають предметами праці. Предметами праці можуть бути незаймана речовина природи (зокрема, вугілля та руди в надрах, дерево в природному лісі, дикоростучі плоди та фрукти тощо), а також сировина, тобто предмет праці, який раніше уже був підданий обробці працею (приміром, руда на металургійному комбінаті, вугілля на коксохімічному заводі, бавовна на прядильній фабриці тощо).

Якщо на зорі розвитку людства предметами праці виступали виключно незаймані продукти природи, то нині абсолютна більшість предметів праці – це сировина. Водночас швидко зростає кількість предметів праці штучного походження – пластичних мас, синтетичних волокон, напівпровідників, штучних кристалів, композиційних матеріалів.

Речі або комплекс речей, за допомогою яких людина у процесі праці впливає на предмети праці з метою їх перетворення у життєві блага, називають засобами праці. До засобів праці насамперед відносять знаряддя праці (інструменти, обладнання, устаткування, машини і механізми, прилади), землю – основний засіб праці, а також виробничі будівлі та споруди (системи), транспортні шляхи та комунікації, паливо та енергію тощо.

Предмети і засоби праці у сукупності утворюють засоби виробництва. У процесі виробництва його засоби, як і робоча сила, споживаються, що називається виробничим споживанням, про яке уже згадувалося.

Спеціалізацію виробництва великої соціальної групи людей назвали суспільним поділом праці.

Поділ праці завжди супроводжується її кооперацією.

Кооперація праці – це такий поділ праці, за якого кілька (багато) спеціалізованих виробників спільно беруть участь у єдиному процесі виробництва чи у пов'язаних між собою процесах виробництва.

Ці процеси, насамперед спеціалізація виробництва та поділ праці, стали основою обміну діяльністю між людьми в економіці, що виступає у формі обміну благами. Тому сфери розподілу та обміну є обов'язковими елементами економіки і тісно пов'язані з сферами виробництва та споживання.

Сфера розподілу охоплює усі явища, пов'язані з розподілом предметів і засобів праці, власне праці, а також виробленого продукту між суб'єктами економіки (виробниками, споживачами, власниками засобів і предметів праці, найманою робочою силою, підприємцями, підприємствами, галузями, державою, торговцями, банками тощо).

Сфера обміну пов'язана з обміном розподілених благ для їх наступного споживання.

Споживання також є суспільним, адже воно – результат суспільного виробництва, суспільного розподілу та суспільного обміну. Водночас, споживання стає передумовою наступного виробництва. Виробниче споживання здійснюється у самому виробництві, де споживаються виробничі блага і робоча сила. Особисте споживання існує як окрема сфера і полягає у використанні окремими особами споживчих благ для задоволення своїх

особистих потреб. Результатом виробничого споживання є створення життєвих благ, а особистого споживання – їх використання, витрата.

Характерною рисою процесу виробництва є також поєднання у ньому елементів розвитку і функціонування. Розвиток – процес переходу від одного стану виробництва до іншого, більш складного та досконалого, а функціонування – безперервне повторення процесу виробництва, тобто відтворення, у ході якого створюються передумови для його розвитку. Нарощування кількісних змін у процесі функціонування виробництва створює можливості для переходу на новий якісний його рівень, тобто до розвитку. Так здійснюється економічний прогрес.

Фундаментальною проблемою економіки є постійне зростання потреб і обмеженість економічних ресурсів для їх задоволення.

До економічних ресурсів зараховують усі природні, людські та створені працею людини ресурси, які використовують у виробництві товарів і послуг. На цій підставі їх ще називають виробничими ресурсами, оскільки природні, трудові ресурси та ресурси, створені у межах економіки, необхідні для процесу виробництва.

Потенційно ресурси (природні, трудові) можуть стати факторами виробництва, коли використовуються в процесі виробництва.

Сучасна вітчизняна і світова економічна наука до складу факторів виробництва відносить: землю, капітал, працю, підприємницькі здібності, науку, інформацію, знання/

Засоби виробництва (англ. Means of production) — сукупність предметів та засобів праці, які використовуються людьми в процесі виробництва матеріальних благ і послуг. До засобів виробництва належать машини, знаряддя праці, фабрики, а також суспільний і природний капітал. Засоби виробництва і праця людини нерозривно пов'язані і взаємообумовлені. Засоби виробництва і люди, що володіють певним виробничим досвідом, навичками до праці і приводять ці засоби виробництва в дію, становлять продуктивні сили. Присвоєння засобів виробництва породжує особливі суспільні взаємини між людьми — виробничі відносини.

Фактори виробництва — праця, земля, капітал, знання.

Другим фактором виробництва є засоби виробництва: предмети і засоби праці. Це речові елементи виробництва, за допомогою яких люди створюють матеріальні та духовні блага.

Предмети праці - це всі об'єкти, на які направлена праця людини:

- предмети, дані природою;
- сировина (створені людьми предмети праці);
- вторинні ресурси;
- штучні матеріали, яких немає в природі (штучні тканини, полімерні, керамічні матеріали).

Другою складовою засобів виробництва є засоби праці: засоби, за допомогою яких людина впливає на предмети праці. До них відносять:

- знаряддя праці (машини, верстати, автомати і т. ін.);

- "безмашинна" техніка (електричне розрядження, хімічний і електричний процеси), пануючою стає технологія виробництва;
- судинна система виробництва (трубопроводи, цистерни та інше обладнання);
- виробничі будови, споруди, шляхи.

Предмети і засоби праці разом складають засоби виробництва. Вони приводяться в рух працівниками виробництва. Засоби виробництва і люди, які приводять їх у рух (тобто робоча сила), складають продуктивні сили.

У продуктивних силах завжди існують певні пропорції, в яких поєднуються фактори виробництва. З технічного боку характер взаємодії факторів виробництва виражається через технічну будову виробництва. Технічна будова виробництва показує в натуральному вигляді, скільки засобів виробництва приводиться в рух одним працівником. Вона виражається кількістю машин, потужністю двигунів, обсягом сировини і матеріалів, що припадають на одного працівника.

З економічного боку характер поєднання факторів виробництва визначається їх суспільною формою. Коли власником засобів виробництва і робочої сили є одна й та ж особа, то існує пряме поєднання особистих і речових елементів продуктивних сил. Це характерно для індивідуальної трудової діяльності, дрібного товарного виробництва. В історичному плані мало місце і пряме, відкрите насильницьке поєднання робочої сили з засобами виробництва - в рабовласницькому та феодалському суспільствах.

У капіталістичному суспільстві поєднання факторів виробництва відбувається шляхом купівлі-продажу робочої сили. Робітник, як власник робочої сили, продає її, а капіталіст, як власник засобів виробництва, її купує. При цьому основу заробітної плати працівника становить вартість робочої сили, тобто вартість матеріальних і духовних благ, необхідних для самого робітника і утримання його сім'ї. Це було характерним, головним чином, для домонополістичного капіталізму. В сучасних умовах у цивілізованих країнах поєднання факторів виробництва здійснюється шляхом добровільного найму робітника. При цьому заробітна плата все більшою мірою пов'язується не лише з вартістю робочої сили, а з кількістю і якістю праці. Тривалий час вважалося, що в країнах соціалістичної орієнтації відбувається пряме поєднання робочої сили та засобів виробництва. Доводилося це, виходячи з панування суспільної власності на засоби виробництва. На практиці одержавлення власності обумовило різні форми поєднання робочої сили, причому переважаючими були насильницькі методи, що виявилось в низькому рівні заробітної плати, виробітку мінімуму трудоднів (у колгоспах) та ін.

Тема 7

Ринок: поняття, сутність, структура, умови формування та функції

З давніх часів ринок визначали як місце (ринкову площу), де здійснюється купівля або продаж товарів. Ось чому у багатьох слово "ринок" асоціюється з базаром - місцем обміну вироблених благ. Це правильно лише частково

Ринок - це обмін, який здійснюється за законами товарного виробництва і обігу. Проте, коли мова йде про ринок як сфери обміну, слід мати на увазі, що це не просто сфера обміну (він може відбуватися і у неринковій формі - наприклад, бартеру), а така сфера, в якій обмін товарів здійснюється за суспільною оцінкою, що знаходить своє відбиття у ціні.

Ринок сприяє вирішенню трьох основних економічних завдань: що, як і для кого виробляти.

1. **Що** виробляти, які товари, послуги, Отже, головну роль у вирішенні питання, що виробляти, у ринковому механізмі належить ціні

2. **Як** виробляти товари, визначає конкуренція між виробниками.

3. **Для кого** виробляти товари, визначає попит.

Ринок забезпечує зв'язок між виробництвом і споживанням, пропорційність процесу відтворення, його цілісність. Тут відбувається суспільне визнання створеного продукту, суспільного характеру праці, що втілюється в ньому. Будь-яка споживна вартість починає служити людям лише після її реалізації, а праця, витрачена на виробництво товару, стає суспільною необхідною. Відбувається це завдяки досягненню рівноваги між попитом і пропозицією. На ринку кількість товарів, яку хочуть купити покупці, має відповідати кількості товарів, яку хочуть продати продавці. У цьому разі ціни встановлюються на рівні попиту і пропозиції, що й веде до рівноваги.

Отже, ціна рівноваги - це ціна, за якої пропозиція відповідає попиту. Рівновага ринкових цін забезпечує збалансованість між різними галузями виробництва, виробничою і невиробничою сферами, між сумою вартостей і цін товарів, між платоспроможним попитом і пропозицією.

Якщо ж рівноваги між попитом і пропозицією немає, то ринок через такий його важіль, як ціна, впливає і на виробництво. Недостатня кількість певних споживних вартостей на ринку призводить до підвищення на них цін і навпаки. Це, в свою чергу, впливає на виробництво, зумовлює його розгортання або скорочення.

Ефективний ринок

Якщо запаси товарів реалізуються за цінами, близькими до ціни рівноваги, ринковий механізм працює ефективно, а подібні ринки є ефективними. Найефективніше ринки функціонують в умовах чистої конкуренції, де відтворюються основні ознаки "вільного ринку".

Ці ознаки сформульовані світовою економічною наукою і зводяться ось до чого:

1. необмежена кількість учасників конкуренції, абсолютно вільний доступ до ринку і такий же вільний вихід з нього. Вільному ринку відповідають будь-які форми власності, крім державної;

2. абсолютна мобільність матеріальних, трудових, фінансових та інших ресурсів. Кожний учасник конкуренції вкладає гроші в акції, облігації та інші цінні папери для отримання доходу. Це можливо лише при залученні додаткових ресурсів та розширенні виробництва;

3. вироби на ринку однорідні (тобто "одне яблуко не гірше за інше");

4. наявність у кожного учасника конкуренції повного обсягу інформації про попит, пропозицію, ціни, норму прибутку тощо;

5. у системі вільного ринку немає місця будь-яким типам монополії, виключені інфляція, безробіття, надвиробництво.

Поняття "вільний ринок" - це не стихія і анархія, як інколи думають. Він має зовсім інший зміст: надання права вільного вибору споживачеві того чи іншого блага у межах доходів, якими володіє населення, і рівня цін, що склалися. Це має забезпечити: по-перше, незалежність економічного суб'єкта від владних структур та їхніх чиновників; по-друге, вільний вибір товару; по-третє, диктат на ринку споживача, а не виробника.

Функції ринку

Ринок є складним утворенням, що, з одного боку, являє собою сферу обміну, сукупність процесів купівлі-продажу, які здійснюють збалансування за рахунок цін, а з іншого - забезпечує зв'язок між виробництвом і поживанням, безперервність процесу відтворення, його цілісність

Більш повно і глибоко сутність ринку можна розкрити через функції, які він виконує. Головні з них такі:

1. регулююча,
2. стимулююча,
3. розподільча,
4. інтегруюча.

Умови формування ринку

Для того щоб була побудована ринкова економіка, функціонував реальний ринок, який виконував би притаманні йому функції, мають бути відтворені передумови, випробувані світовою практикою. До них належать:

1. наявність суб'єктів ринкових відносин, які, будучи економічно та юридично незалежними, можуть вступати у рівноправні партнерські відносини з приводу купівлі-продажу. Досягти цього можна створенням різноманітних форм власності - індивідуальної, приватної, акціонерної, державної, кооперативної, змішаної;

2. еквівалентний обмін товарів. Ринок за своєю природою економічної допомоги, пільг не визнає;

3. конкуренція, яка надає усім суб'єктам господарювання можливість вільної підприємницької діяльності: свободи вибору покупців, постачальників, будь-яких контрагентів, примушує підприємців застосовувати найпередовішу техніку і технологію, сприяючи цим зменшенню витрат виробництва, підвищенню ефективності економіки;

4. вільне ціноутворення, що як елемент конкуренції та головний механізм контрольно-регулюючої функції ринку сприяє поєднанню інтересів суб'єктів економічного життя, стимулюючи їх раціонально використовувати елементи виробництва;

5. реальна інформація про ринок у його суб'єктів.

Єдність економічних і юридичних передумов є середовищем, в якому відтворюються ринкові відносини.

Поняття "товар" є центральним поняттям всієї економічної теорії. **Товар – це продукт виробництва або діяльності людини, створений для задоволення якихось потреб за допомогою обміну.** З цього визначення випливають дві властивості товару, дві його сторони: **споживна вартість та здатність обміну одного товару на інший**

Споживна вартість товару

Споживна вартість, тобто здатність товару задовольняти ті чи інші потреби – це якісна сторона товару. Її характеризують певні відмінні риси. Споживна вартість товару має бути продуктом праці, людської діяльності. Якщо якась корисна річ не є результатом такої діяльності (наприклад, вода у природному джерелі), то ця річ не має споживної вартості товару.

Споживна вартість товару завжди має суспільний характер, адже задовольняє потреби ринку, а отже, суспільства.

Споживна вартість товару надходить у споживання тільки за допомогою обміну, купівлі-продажу. Продукти натуральної феодалної ренти, незважаючи на свою корисність, привласнювалися феодалом безкоштовно, без еквівалентного обміну, отже, не мали споживної вартості товару.

Далі, споживна вартість товару завжди має історичний характер, тобто виникає, розвивається і зникає під час виникнення й розвитку товарного виробництва і кожного окремого товару.

Вартість

Друга властивість товару, що впливає з його визначення, полягає в його здатності обмінюватися на інший товар. Підставою цієї властивості є вартість певного товару. Якщо споживна вартість – це кількісна сторона товару, то вартість є якісною стороною. Вона визначається витратами праці, капіталу, фізичних і духовних сил людини, його знаннями, досвідом і майстерністю, потрібними для виготовлення даного товару. Обмін одного товару на інший можливий за умови рівності цих витрат на їх створення, тобто рівності їх вартостей.

Обмін товарів відбувається в певній пропорції. Наприклад, якщо при бартерному обміні (обміні без посередництва грошей) одна одиниця деякого товару обмінюється на чотири одиниці іншого товару, то між ними, таким чином, встановлюється певна пропорція. Таке співвідношення, в якому один товар обмінюється на інший, називається міноюю вартістю. Отже, вартість товару виявляється на ринку за допомогою мінової вартості. Мінова вартість уявляє собою форму прояву вартості товару на ринку.

Вартість товару як економічна категорія також виражає ринкові відносини між товаровласниками (між продавцем і покупцем) по витратах праці, капіталу та інших видатків на виробництво їх товарів.

В кожному товарі втілюється праця, витрачена на його виробництво. Праця, втілена в товарі, має подвійний характер. З одного боку, це конкретна праця, тобто праця якогось певного виробника того чи іншого фаху. З другого боку, це абстрактна праця, тобто певна частка сукупної праці всіх членів суспільства. Конкретна праця створює таку властивість товару, як споживна вартість, абстрактна праця створює іншу властивість – вартість.

Вартість, на відміну від споживної вартості, не лежить на поверхні явищ, тому з'ясування її природи як другої властивості товару є більш складним. Як вже зазначалось, формою її прояву є пропорція, в якій одні споживні вартості обмінюються на інші. Це співвідношення постійно змінюється залежно від місця й часу, що створює враження випадковості, відсутності внутрішньої стійкої основи мінової вартості. Насправді ж, як би не відрізнялись мінові вартості одного й того самого товару, вони завжди мають щось загальне.

В найрізноманітніших товарах спільною є одна властивість: вони - продукти праці. Прирівнювання різнорідних товарів один до одного передбачає, очевидно, їх об'єктивну рівність ще до обміну. Внутрішнім змістом товару є вартість як вкладена в товар праця - те спільне, що знаходить вираження у міновому співвідношенні товарів. Саме вартість робить їх порівнянними. Як споживні вартості товари якісно розрізняються, як вартості - мають спільну міру.

Отже, величина вартості товару значною мірою визначається суспільне необхідними витратами праці й вимірюється суспільне необхідним робочим часом.

Суспільне необхідний робочий час і зумовлена ним величина суспільної вартості не залишаються незмінними і залежать від продуктивної сили праці та її інтенсивності. Продуктивна сила праці визначається, в свою чергу, рівнем розвитку науки, природними здібностями, досвідом, культурою і кваліфікацією робітника, а також суспільною комбінацією виробничого процесу та природними умовами, в яких він відбувається.

Величина вартості товару змінюється прямо пропорційно кількості і обернена пропорційно продуктивній силі праці. Під час інтенсивнішої праці одиниця часу виражає більшу масу праці. Це свідчить про те, що сам по собі робочий час не може дати повне уявлення про фактичні витрати праці. Тому при різній інтенсивності праці він не може бути безумовним мірилом вартості. Суспільне необхідні витрати праці вимірюються робочим часом лише при її середній інтенсивності.

Розглянемо більш детально поняття конкретна праця та абстрактна праця. Конкретній праці властиві мета, певний характер операцій, предмет, засоби і, нарешті, результати. Вона витрачається в доцільній, корисній формі, що характеризує її з одного якісного боку. Конкретна праця створює певну споживну вартість (хліб, вугілля, метал, будинки, обслуговування тощо).

Абстрактна праця, яка значною мірою створює вартість, є специфічною формою праці, що властива лише товарному господарству і відбиває відносини товаровиробників.

Закон попиту і пропозиції — основний закон ринку.

Механізми ціноутворення

Попит і пропозиція — це дві взаємодіючі і взаємозалежні сили ринку. Вони, подібно старомодним терезам, існують для того, аби зважувати взаємно протилежні інтереси виробників і споживачів та забезпечувати їхній компроміс, досягнення ними обопільної вигоди. Адже кожен із них, виходячи на ринок, приймав власне економічне рішення (робив свій вибір), спираючись на досвід та інформацію, яку посилає ринок через ціни. Яким же чином ринок координує попит і пропозицію товарів та послуг? Як працює цей механізм?

Взаємодія попиту і пропозиції відбувається під дією сил ринкової конкуренції як із боку продавців, так і з боку покупців. У продавців різна кількість товару, різні витрати на його виробництво, але кожен воліє продати товар й отримати максимум доходу з тим розрахунком, щоби покрити понесені витрати і мати прибуток, достатній для подальшого розвитку виробництва та задоволення особистих потреб. Вони заінтересовані продати товари якомога дорожче, але за реальною ціною, яка забезпечить їх доходом. У свою чергу, на кожен товар на ринку претендує багато покупців, кожен із яких волів би заплатити менше, а отримати корисність (задоволення) більше. Коли на ринку пропозиція товару перевищує попит на нього, тоді посилюється конкуренція з боку продавців, яка змушує їх знижувати ціну до тих пір, доки знайдеться покупець.

У результаті взаємодії попиту й пропозиції під дією сил конкуренції на ринку кожного товару загалом встановлюється така ситуація, коли за певною ціною пропонується стільки товару, скільки споживачі готові придбати.

Ринкова рівновага — це ситуація на ринку, коли досягається рівновага попиту і пропозиції за кількістю й ціною товару.

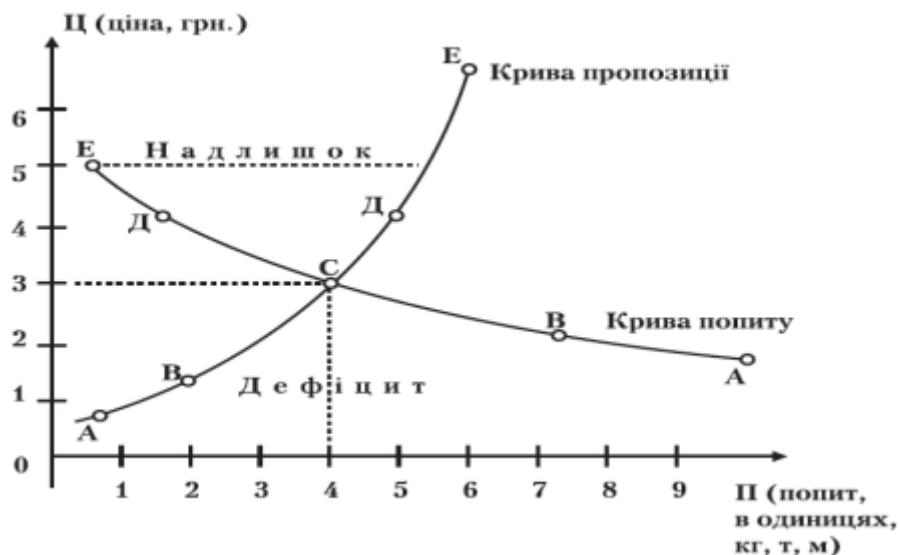
Графічно ринкова рівновага знаходиться у точці перетину кривих попиту і пропозиції

Рівноважна ціна P — це ціна, за якої під впливом конкурентних сил продавці пропонують стільки товарів, скільки споживачі готові їх придбати.

Ціна — це кількість грошей або інших товарів і послуг, що сплачуються і отримуються за одиницю товару (послуги).

Функції ціни:

1. обліково—аналітична,
2. стимулююча,
3. розподільча,
4. регулююча,

Закон попиту і пропозиції в економічній теорії вважається одним із трьох фундаментальних законів ринкової економіки.

Сутність та основні елементи інфраструктури ринку.

Інфраструктура ринку – комплекс інститутів, служб, підприємств, організацій, які забезпечують нормальний режим безперебійного функціонування ринку.

Надзвичайно важливим і складним структурним утворенням ринкової економіки є ринкова інфраструктура.

Існують такі підсистеми інфраструктури:

1. Організаційно-технічна.

- Аукціони форма продажу у визначений час і у визначеному місці товарів, попередньо виставлених для ознайомлення. На аукціонах реалізують певні види товарів, які, як правило, користуються підвищеним попитом. Особливістю аукціонів є обмежена відповідальність продавця за якість пропонованих товарів.

- Товарна біржа - комерційне підприємство, регулярно функціонуючий ринок однорідних товарів з певними характеристиками. Це об'єднання підприємств торгівлі, збуту, обміну, мета якої - укладання відповідних угод, виявлення товарних цін, попиту й пропозиції товарів, вивчення, впорядкування і полегшення товарообороту та обмінних операцій, представництво і захист інтересів членів біржі, вирішення спорів щодо операцій тощо.

- Оптові ринки

- Торгово-промислові палати це комерційні організації, головним завданням яких є сприяння розвитку економічних і торговельних зв'язків з партнерами зарубіжних країн. Торгові доми це торговельні фірми, що закупають товари у виробників або оптовиків своєї країни і перепродують за кордон або закупають товари за кордоном і перепродують місцевим оптовим та роздрібним торговцям і споживачам у промисловості та інших галузях господарства.

- Сервісні центри

- Опціони – договірне зобов'язання купити або продати певний вид цінностей чи фінансових прав за встановленими на момент підписання угоди ціною в межах певного періоду.

- Ярмарки надзвичайно важливий елемент ринкової інфраструктури. Вони бувають всесвітні, міжнародні, регіональні, національні та місцеві. Ярмарки це торги, ринки товарів, які періодично організують в установленому місці. З розвитком суспільного виробництва, розширенням торговельно-обмінних операцій, посиленням конкуренції з центрів привозу великих партій наявного товару ярмарки перетворилися на ярмарки-виставки зразків товарів, які можна замовляти.

- Транспортні комунікації

- Ріелтерські фірми – організації-посередники на ринку нерухомості.

- Земельні аукціони.

2. Фінансово-кредитна:

- Банки – кредитно-фінансові установи, що акумулюють гроші і надають їх у формі кредитів своїм клієнтам і здійснюють грошові розрахунки.

- Фондова біржа – організований ринок цінних паперів.

- Валютні біржі – купівля-продаж іноземної валюти за ринковими цінами.

- Фінансові небанківські інститути

- Страхові компанії

- Інвестиційні, пенсійні та інші фонди

- Ощадні каси

- Ломбарди

3. державно-регулятивна, законодавча:

- ліцензування

- оподаткування

- митна система

- державні фонди для сприяння діловій активності

4. науково-дослідне та інформаційне забезпечення:

- науково-дослідні установи з вивчення ринкових проблем

- консалтингові компанії

- інформаційні центри та агентства

- рекламні агентства

- спеціальні навчальні заклади

- юридичні контори

Тема 8

Конкуренція в ринковій системі: види та роль у розвитку економіки

Конкуренція між виробниками являє собою тип взаємовідносин між виробниками з приводу встановлення цін і обсягів пропозиції товарів на ринку. Аналогічно можна визначити конкуренцію між споживачами як їхні взаємовідносини з приводу формування цін і обсягу попиту на ринку

Центральним поняттям, що виражає сутність ринкових відносин є поняття конкуренції (competition). Конкуренція - це найважливіша ланка всієї

системи ринкового господарства. Стимулом, що спонукає людину до конкурентної боротьби, є прагнення перевершити інших. Предметом конкурентного суперництва на ринках є частки ринку, контрольовані тими чи іншими товаровиробниками.

Конкурентна боротьба - це динамічний процес, він сприяє ліпшому забезпеченню ринку товарами.

Конкуренція є визначальним фактором впорядкування цін, стимулом інноваційних процесів (запровадження в виробництво нових винаходів та технологій). Вона сприяє витісненню з виробництва неефективних підприємств, раціональному використанню ресурсів, запобігає диктату виробників-монополістів по відношенню до споживача.

Конкуренція виконує в ринковій економіці наступні функції:

1. функція регулювання;
2. функція мотивації;
3. функція розподілу;
4. функція контролю.

Види економічної конкуренції

Внутрішньогалузева конкуренція - це боротьба між товаровиробниками однієї галузі за вигідніші умови виробництва і реалізації товарів з метою одержання надприбутку.

Функцією внутрішньогалузевої конкуренції є зведення індивідуальної вартості товарів до їх єдиної суспільної (ринкової) вартості, яка визначається вартістю товарів, що виробляються за середніх умов галузі й утворюють значну частину її продуктів.

Міжгалузева конкуренція - це боротьба між товаровиробниками різних галузей економіки за найвигідніші умови (сфери) застосування капіталу.

Вона здійснюється у формі стихійної міграції капіталів з галузей з низькою до галузей з високою нормою прибутку.

Економічні суб'єкти - учасники внутрішньогалузевої і міжгалузевої конкуренції, залежно від ринкових умов і завдань, які вони перед собою ставлять, можуть здійснювати такі типи конкурентної поведінки: креативну, пристосувальну, гарантували^.

Креативний тип конкурентної поведінки передбачає забезпечення переваг суперникам шляхом введення нових компонентів ринкових відносин (нова продукція, нові технології або нові форми організації виробництва і т. ін.). Суттєвою ознакою креативної конкуренції є прагнення ринкових контрагентів до інновацій, до зміни існуючої структури попиту і пропозиції.

Пристосувальна конкурентна поведінка - це попередження дій конкурентів у галузі модернізації виробництва. Вона застосовується тоді, коли підприємець не впевнений у своїх інноваційних можливостях. У цьому випадку він намагається скопіювати у стислі терміни досягнення своїх суперників.

Гарантувальна конкурентна політика покликана забезпечити стабілізацію на тривалу перспективу досягнутих позицій на ринку та підвищення їх за рахунок поліпшення якості продукції, зміни її асортименту, надання додаткових послуг, пов'язаних з гарантійним обслуговуванням. Цей тип

конкурентної поведінки має місце, як правило, тоді, коли підприємець не має можливості суттєво змінювати виробничу й комерційну програми і має слабку інноваційну базу.

З утворенням і розвитком світового господарства виникає і міжнародна конкуренція.

Міжнародна конкуренція - це конкуренція національних і транснаціональних економічних суб'єктів за найвигідніші умови виробництва і реалізації товарів та послуг на світовому ринку.

Міжнародна конкуренція поєднує внутрішньогалузеву і міжгалузеву форми конкуренції. Вона сприяє переливанню капіталів і товарів між різними державами, забезпечує збалансований розвиток світового ринку і світового господарства. На світовому ринку домінують національні й транснаціональні компанії найрозвинутіших країн світу.

Досконала (вільна) конкуренція - це така ринкова ситуація, за якої чисельні, незалежно діючі виробники продають ідентичну продукцію і жоден із них не в змозі контролювати ринкову ціну.

Досконалим конкурентний ринок характеризується такими рисами:

- - наявність великої кількості продавців і покупців, жодний з яких не має впливу на ринкову ціну, яка формується на основі попиту і пропозиції;
- - кожний виробник випускає однорідний (стандартизований) продукт, що не відрізняється від продукту інших продавців;
- - бар'єри для входу на ринок мінімальні або взагалі відсутні;
- - немає ніяких штучних обмежень попиту, пропозиції, переміщення ресурсів;
- - кожний продавець і покупець володіє повною інформацією про попит, пропозицію і ціну товарів на ринку.

В умовах досконалої конкуренції немає боротьби з конкретним конкурентом. Вона зіштовхує фірму з ринком. Ринок повністю знеособлений. Усі конкуренти незалежні один від одного, дії підприємця залежать не від дій окремого конкурента, а від ринку загалом. Конкурентна поведінка формується таким чином, що виробники повинні швидко реагувати на зміни загальних ринкових умов.

Недосконала конкуренція виникає там, де не виконуються зазначені вище умови вільної конкуренції. Головна ознака недосконалої конкуренції - здатність окремих учасників ринків певною мірою впливати на ціни і отримувати тим самим додатковий прибуток.

Розрізняють три ринкові структури недосконалої конкуренції: ринок абсолютної монополії, ринок монополістичної конкуренції, ринок олігополістичної конкуренції.

1. Абсолютна монополія (гр. моно - один і पोлю - продаю) - це така ситуація, за якої на ринку є лише один продавець і безліч покупців, які не мають вибору, а тому змушені купувати необхідний товар за запропонованою ціною.

В умовах абсолютної монополії перешкодою для входження нових фірм до певної галузі є наявність економічних, технічних або юридичних бар'єрів,

тому фактично одна фірма представляє всю галузь. Продукція не диференційована і не має близьких замінників. Все це забезпечує монополісту отримання монопольного прибутку.

Аналогічна ситуація, але коли в ролі монополіста виступає не продавець, а покупець, визначається як чиста "монопсонія". Тобто, це ринок, де безліч продавців пропонує свою продукцію лише одному покупцеві. Ситуація, коли монополіст-продавець стикається з монополістом-покупцем називають двобічною, або білатерною, монополією. Такий тип монополії виникає на ринках водо-, тепло- та газопостачання, ринках зброї, стратегічних ресурсів тощо.

Однак ринок абсолютної монополії трапляється дуже рідко. Він, як і ринок абсолютної (вільно) конкуренції, є ідеальною моделлю, до якої прагнуть реально існуючі ринки. За даними американських економістів, у США приблизно 6 % валового внутрішнього прибутку (ВВП) здійснюється за умов, близьких до чистої монополії.

У сучасних умовах домінуючими є ринки монополістичної та олігополістичної конкуренції.

2. Монополістична конкуренція - це така ситуація на ринку, коли велика кількість виробників пропонує подібну, але не ідентичну продукцію, тобто вона базується на диференціації продукції.

Монополістична конкуренція синтезує деякі риси досконалої конкуренції та монополізму.

Досконалу конкуренцію вона нагадує двома аспектами:

- - велика кількість продавців і покупців;
- - вхід на ринок і вихід із нього - практично вільний, хоча мають місце деякі перешкоди.

Відмінність полягає у тому, що за досконалої конкуренції продукція є ідентичною (стандартизованою), а за монополістичної - диференційованою (гетерогенною).

Диференціація виникає завдяки високій якості товарів, їх формі, дизайну, яскравій упаковці, фірмовим марками знакам, кращим умовам продажу і післяпродажного обслуговування, інтенсивності реклами, зручному місцю продажу тощо. Все це надає певні переваги продавцям цих товарів, приваблює покупців) які платять більш високу ціну за такі товари. У цьому і полягає монопольність виробників на свою диференційовану продукцію.

Концепцію монополістичної конкуренції в першій третині ХХ ст. одночасно розробили незалежно один від одного Е. Чем-берлін та Дж. Робінсон. Вони звернули увагу, що диференціація товарів призводить до того, що замість єдиного ринку складається мережа частково відокремлених один від одного, але взаємопов'язаних між собою ринків. При цьому існує розмаїття цін, витрат на виробництво, обсягів випуску певних товарів. Така диференціація спричиняє певну монополістичну поведінку.

Найбільш поширеними ринками монополістичної конкуренції є ринки одягу, взуття, безалкогольних напоїв, парфумів, сільгосппродукції, послуг підприємств громадського харчування, шоу-бізнесу тощо. Учасниками

монополістичної конкуренції можуть бути, як великі, так і середні та малі підприємства.

3. Олігополістична конкуренція (гр. oligos - мало) - це модель ринкової структури, за якої небагато великих фірм монополізують виробництво і реалізацію основної маси товарів.

Для олігополії характерними є такі риси:

- - мала кількість підприємств у галузі, які можуть контролювати основну частину ринку, виробляючи як однорідну, такі диференційовану продукцію;
- - високі бар'єри для входження в галузь;
- - висока взаємозалежність підприємств-олігополістів один від одного як за ціною, так і за випуском продукції;
- - контроль над ціною є істотним у разі узгодження дій конкуруючих підприємств.

Залежно від кількості суб'єктів розрізняють "жорстку" олігополію, коли на ринку головну роль відіграють 3-5 підприємств, і "м'яку" олігополію, коли основну частину продукції галузі випускають і продають 10 і більше підприємств.

Вихідною моделлю олігополістичного ринку є модель дуополії, коли на ринку діють і конкурують між собою тільки дві фірми. Є ще і така форма недосконалої конкуренції, як олігопсонія. Це такий тип ринкової структури, за якої функціонує невелика кількість покупців певного товару.

Якщо на ринку монополістичної конкуренції немає особливих перешкод для здійснення міжгалузевої конкуренції, то на олігополістичному ринку її обмеження дуже суттєві. Тому застосовують нові методи міжгалузевої конкуренції: диверсифікацію виробництва, вертикальну інтеграцію і конгломерацію.

Диверсифікація виробництва передбачає появу дуже великих фірм, які діють у кількох споріднених між собою галузях. Цим вони обмежують залежність від постачальників ресурсів і комплектуючих виробів, послабляючи позиції галузі-конкурента. Вертикальна інтеграція проявляється в об'єднанні в рамках однієї фірми технологічного ланцюга у виробництві продукту від початкових етапів до його реалізації. Конгломерація - об'єднання капіталів не пов'язаних між собою галузей в одній величезній фірмі.

ТЕМА 9. Грошовий ринок та кредитно-банківська система

Закономірності виникнення і суть грошей

Гроші – одне з найдавніших економічних явищ, яке виявляє найсуттєвіший вплив на усі сторони людського життя. Стародавні римляни говорили, що „гроші рухають світом”. Існує багато шкіл і течій економічної науки щодо походження і суті грошей. Вперше наукове дослідження їх походження зроблено А. Смітом. Пізніше велику увагу вивченню цього питання приділив К. Маркс. Вони дослідили історію закономірності виникнення грошей та їх сутність.

В умовах існування первіснообщинного ладу, більше ніж 1 млн. років, людство не знало грошей. Причиною цього був низький рівень розвитку економічної системи, відсутність регулярного обміну. Лише у бронзовому віці (III-II тис. до н. е.) відбувається відокремлення скотарських племен від землеробських, виникає постійний обмін – необхідна умова життя людей.

Більш стабільним цей обмін стає після другого великого суспільного поділу праці – відокремлення ремесла від сільського господарства (II-I тис. до н. е.).

З цього часу продукти виробляються все частіше спеціально для обміну, тобто стають товарами. **Регулярний обмін веде до поступового виділення з усього розмаїття товарного світу особливого товару, який набуває рис загального еквіваленту (тобто рівноцінності, загальної обмінюваності). Усі інші товари виражають у ньому свою вартість. Це дає змогу порівнювати їх між собою.**

У стародавніх греків загальним еквівалентом була худоба (гр. pecus – худоба), у скандинавських народів – хутро і шкури, на Русі – хутра родини куниць (куни). У Стародавній Спарті були в обігу металеві гроші. З IV-III ст. до н.е. роль загального еквівалента закріплюється за сріблом і золотом, і лише у другій половині XIX ст. роль грошей монополює за **золотом**, що означало встановлення золотого стандарту. Це відбулося завдяки таким властивостям золота як однорідність, ковкість, м'якість, подільність, неокислювальність, висока вартість у малій вазі тощо.

Золото срібло були повноцінними грошима, оскільки їх номінальна вартість в основному відповідала вартості металу, що в них містився.

Отже, гроші – це особливий товар, який служить загальним еквівалентом при обміні товарів, є для них формою вартості.

Гроші виражають затрати суспільно необхідної праці і завдяки цьому забезпечується їх обмінюваність на всі інші товари.

Гроші – найрухоміший елемент власності, оскільки за них власник може купити будь-яке інше багатство (заводи, фабрики, землю, цінні папери, золото тощо).

Відомо, що гроші з'явилися як загальний еквівалент з моменту, коли продукти вироблялися спеціально для обміну, тобто коли вони стають товарами, а будь-який товар має дві властивості: споживчу і мінову вартість.

Мінова вартість є формою більш глибокої суті товару – цінності або вартості товару. На сучасному етапі мінова вартість існує у грошовій формі, тобто вартість знаходить свій вираз через гроші. Перш ніж виникли гроші, **мінова вартість кілька разів змінювала свою форму – від простої (випадкової) до розгорнутої і від розгорнутої до загальної.**

Проста форма вартості виникла з того часу, як з'явився обмін продуктами у первісному суспільстві. Цей обмін, як вже зазначалося, мав епізодичний характер. Наприклад, одна община могла обміняти надлишок дичини на надлишок риби у іншої общини. Такий обмін набрав такого вигляду: 1 туша тварини = 200 рибин. Ця форма вартості була одночасно і найбільш простою, оскільки виражала відношення між двома товаровиробниками, але і випадковою, тому що обмін не мав регулярного характеру. Випадковим було і те, які продукти і в якій пропорції обмінювалися.

Розгорнута форма вартості виникла з розвитком виробництва, поглибленням суспільного поділу праці, що супроводжувалося зростанням його продуктивності і появою додаткового продукту. Першим великим поділом праці, як вже зазначалося, було відокремлення скотарських племен від землеробських. Тому надлишки тварин і продуктів тваринництва (м'ясо, вовна тощо) вже не випадково, а регулярно починають обмінюватися на надлишки продукції землеробства. При цьому тварини при обміні на інші товари набувають переважно відносної форми вартості, тобто виражають свою вартість через споживчу вартість інших товарів, а інші товари (хліб, овочі тощо) стають еквівалентами – товарами, які використовуються для порівняння вартості. Внаслідок регулярного обміну обмінні пропорції набували більш стійкого характеру, наближалися до витрат праці. Однак оскільки товар безпосередньо обмінювався на товар і обмін між общинами (тобто колективний обмін) з розпадом первісного ладу поступився місцем індивідуальному обміну, то останній наштовхнувся на певні труднощі. Так, власник шкури тварини міг придбати зерно лише у тому випадку, якщо ця шкура була потрібна власнику зерна.

Прямий обмін одного товару на інший часто ставав неможливим, вартість кожного товару не отримувала кінцевого загальноприйнятого вираження. **Для цього необхідним був товар, який би мав споживчу вартість для всіх членів суспільства. Така необхідність призвела до появи більш розвинутої форми вартості – загальної форми вартості.** Ця форма вартості виникає з наступним розвитком виробництва і обміну, особливо з появою міжнародної торгівлі і виділенням класу купців (третій великий суспільний поділ праці), розширенням кола продуктів, що обмінювалися. Все це обумовило стихійне виділення такого товару, на який могли б обмінюватися усі інші товари.

Роль загального еквіваленту повсюдно закріплюється за одним товаром – золотом (сріблом), який стає грошима. Так виникає грошова форма вартості.

Отже, гроші виникли в результаті розвитку процесу суспільного поділу праці і еволюції форм вартості, тобто мінової вартості.

У споживчій вартості грошей проявляється вартість усіх інших товарів, а витрачена на їх виробництво конкретна праця є безпосереднім втіленням абстрактної праці, витраченої на виробництво усіх інших товарів. Крім своєї звичайної споживчої вартості грошовий товар набуває загальної мінової вартості – здатності обмінюватися на усі інші товари. Це найважливіша риса і суть грошей.

Отже, еволюція форм вартості протягом довгого історичного періоду привела до виникнення грошей – товару особливого роду, що служить загальним еквівалентом для усіх інших товарів. Суть грошей розкривається також у виконуваних ними функціях.

Функції грошей

Найзагальнішою функцією грошей, у якій розкривається їх сутність, є властивість бути загальним еквівалентом та загальною формою вартості.

Згідно марксистської теорії грошей, виділяють такі функції грошей, як:

- 1. міра вартості,**
- 2. засіб обігу,**
- 3. засіб нагромадження (утворення скарбів),**
- 4. засіб платежу,**
- 5. світові гроші.**

Гроші виконують ці функції по-різному. Так, у першій функції золото виступає „ідеально”, а в другій – воно може бути замінене „своїми представниками” – паперовими знаками, паперовими грошима. В інших функціях золото виступає як гроші у власному розумінні.

Першою і найважливішою функцією грошей є міра вартості, тому що вартість усіх товарів відображається у грошах. Прирівнювання усіх товарів до золота у формі ціни дає якісно однаковий вираз їх вартості і створює можливість безпосереднього кількісного виміру товарів. Надаючи форму ціни іншим товарам, самі гроші ціни не мають, вони не можуть у самих собі, у своїй споживчій вартості виражати свою вартість. Вартість золота як грошей виражається у споживчій вартості інших товарів.

Вартість товару, виражену в грошах, називають ціною. Ціна товару за умов рівності попиту і пропозиції залежить, по-перше, від вартості товару, по-друге, від вартості золота (грошей). У випадку, коли вартість товару залишається незмінною, а змінюється вартість золота (грошей), ціни товарів змінюються обернено пропорційно до вартості грошей – чим більша вартість золота, тим менше ціна товару, і навпаки. У цій своїй функції гроші утворюють **масштаб цін, тобто грошову одиницю, що містить певну вагову кількість золота (срібла) і служить для виміру цін різних товарів.**

Процес, функціонування грошей як міри вартості нерозривно пов'язаний з процесом обміну товарів, в якому гроші виконують **функцію засобу обігу.**

Цю функцію можуть виконувати лише реальні гроші (золото, срібло або їх замітники – паперові гроші). З появою грошей відбувається перехід від безпосереднього обміну товару на товар ($T = T$) до більш досконалої форми з допомогою грошей $T - G - T$, яка, по суті, включає два акти: продаж товару за гроші ($T - G$) та купівлю товару за гроші ($G - T$). Як видно, гроші виконують

роль посередника в процесі обміну товарів. Однак, на практиці, продаж та купівля, будучи єдиним цілим, зовсім не означає їх нерозривності.

Навпаки, їх самостійність означає, що купівля не обов'язково слідує за продажем. Ці дві фази можуть бути розірвані в часі та просторі. Саме тут міститься можливість криз надвиробництва. Участь грошей в обміні товарів перетворює останні в обіг товарів, поряд з яким існує обіг грошей. Ці дві функції – міра вартості і засіб обігу – є основними, а інші – похідними від них.

Третя функція грошей – засіб нагромадження або збереження вартості (утворення скарбів). Оскільки благородні метали перетворилися в основну форму багатства, у його спільне вираження, то товар нерідко продається з метою заволодіти цим багатством. Так гроші випадали із сфери обігу і перетворювалися у скарб. Таке накопичення грошей здійснювалося і для того, щоб застрахувати себе від випадковостей ринку, а з появою лихварського капіталу воно стає самоціллю.

Розвиток товарного виробництва породив і таку функцію грошей як засіб платежу, що стало наслідком розвитку кредитних відносин. Наприклад, для продовження процесу виробництва потрібно придбати сировину і матеріали, але для їх оплати немає грошей. Власник сировини і матеріалів може продати їх з відстрочкою платежу, тобто в кредит. Так один товаровиробник стає кредитором, а інший – боржником. Отримуючи потрібний товар, боржник дає своєму кредитору письмовий борговий кредит. Коли настає строк, боржник виплачує визначену суму грошей, а кредитор повертає йому вексель. Так з'явилися **кредитні гроші** (векселі, чеки тощо), які поряд з паперовими грошима обслуговують процес обігу товарів і послуг.

Вексель (нім. *wechsel* – зміна, обмін, розмін) – цінний папір і вид кредитних грошей, який засвідчує грошове боргове зобов'язання векселедавця сплатити у встановлений строк і в певному порядку визначену суму власнику векселя (векселедержателю). Векселі бувають прості і перехідні. Простий вексель – боргове зобов'язання, видане боржником кредитору. Перехідний виступає кредитором і є його письмовим наказом про сплату у зазначений час вказаного у векселі боргу. Кредитор може використати вексель, виданий йому боржником, замість грошей для розрахунку за товар, придбаний у третьої особи. У даному випадку на векселі робиться перевідний запис на користь цієї третьої особи, яка, ставши власником векселя, може, у свою чергу, використати його заміном дійсних грошей при купівлі товару у четвертої особи тощо. У цьому випадку збільшується кількість перевідних записів на векселі і кожний, хто його поставив, гарантує його оплату. Чим більше таких записів на векселі, тим він надійніший і викликає все більшу довіру. Отже, вексель, будучи знаряддям кредиту, набуває певної форми грошей, породженої кредитом – кредитних або торгових грошей.

На ґрунті вексельного обігу виникла більш розвинена і досконала форма кредитних грошей – **банкноти**. Це векселі банків (банківські білети), які сплачуються грошима при першій вимозі, чим і відрізняються від векселів.

Банкноти випускалися в обіг в обмін на приватні векселі комерсантів. Ця форма кредитних грошей одержала широке розповсюдження, вексельний обіг

все більше і більше став замінюватися банкнотами. Згодом банкноти стали пануючою формою грошових знаків, тобто паперовими грошима. Для їх виготовлення використовують спеціальні сорти паперу і особливі способи друку. З розвитком електронно-обчислювальної техніки банкноти нових зразків отримують спеціальні електронні мітки, які унеможливають їх підробку. Банкноти повинні бути забезпечені золотим запасом, дорогоцінними металами, іноземною валютою. Є два основних види банкнот: **класичні і сучасні**. Класичні – це векселі банкіра, за якими він зобов'язується виплатити пред'явникові вказану на них грошову суму. Їх ще називають **розмінними**. Сучасні банкноти не обмінюються на золото, а внаслідок одержавлення центральних емісійних банків вони фактично стали паперовими грошима. Надзвичайне розповсюдження в ринковій економіці одержали чеки – ще одна форма кредитних грошей.

Історично кредитні гроші виникають на базі металевих (золотих) грошей і виступають як знак (представник) золота і знак кредиту. Вони стали додатковим елементом у платіжно-розрахунковому механізмі ринкової економіки періоду вільної конкуренції, основу якого складають повноцінні (золоті і срібні) гроші.

Розширення міжнародних економічних зв'язків, насамперед світової торгівлі, сприяло появі ще однієї функції грошей – **світові гроші**. Спочатку цю функцію виконували лише повноцінні (золоті) гроші. У цій функції золото має постійне призначення:

- 1) як загальний міжнародний платіжний засіб;
- 2) як загальний купівельний засіб;
- 3) як загальне втілення суспільного багатства. На світовій арені гроші скидали з себе „національні мундири” (переставали бути доларами, фунтами, марками тощо) і виступали просто як золото.

Демонетизація золота (процес втрати ним грошових функцій) призвела до того, що воно поступово перестало виконувати роль світових грошей. Як міжнародний платіжний і купівельний засіб сьогодні використовуються національні валюти (грошові знаки) окремих країн. Крім того, з'явилися принципово нові світові гроші – так звані спеціальні права запозичення (СПЗ, СДР) (англ. Special Drawing Rights, SDR). Це своєрідний прототип міжнародних кредитних грошей, що використовуються для безготівкових міжнародних розрахунків шляхом записів на спеціальних рахунках країн членів Міжнародного Валютного Фонду (МВФ). До 2001 року також існувала спеціальна розрахункова одиниця країн Європейського Союзу – ЕКЮ (European Currency Unit). Сферою її використання були взаємні розрахунки країн-учасників спільноти на рівні їх центральних банків.

З 1 січня 1999 року більшість країн союзу перейшли на євро. Готівкові євро з'явилися у 2002 році.

З появою паперових грошей їх функції значно звузилися. Спочатку вони виконували лише дві функції – засобу обігу і засобу платежу.

З демонетизацією золота ці функції дещо змінилися. В економічній науці нема повної однастайності в питанні, **які ж функції виконують сучасні гроші**.

Найчастіше виділяють такі: засіб обігу, міра вартості (при ототожненні вартості і ціни), засіб заощадження або збереження вартості (сюди відносять і сплату боргових зобов'язань). У сучасних умовах з'явилася така форма грошей як „електронні гроші”.

Науково-технічний розвиток дозволив використовувати комп'ютерну техніку для заміни грошових знаків (паперових грошей) і створення своєрідної системи грошових розрахунків – „електронні гроші”. Грошові рахунки, записані у „пам'яті” комп'ютера, здатні виконувати роль заміників повноцінних і паперових грошей і здійснювати їх функції.

Теорії грошей

Теорії грошей – це сукупність поглядів різних напрямів світової економічної думки про роль і місце грошей в економіці. У світовій економічній думці існує два напрями теорії грошей:

- 1) класичний, неокласичний та сучасний монетаристський;
- 2) кейнсіанський, некейнсіанський та посткейнсіанський.

Перші спроби теоретично осмислити сутність грошей та їх місце в економічному житті суспільства належать античним мислителям Ксенофону, Платону, Аристотелю. Ідеї Аристотеля набули розвитку в економічній теорії XVI-XVIII ст. – кількісній теорії. Її основоположники – французький економіст Ш. Монтеск'є і англієць Д. Юм стверджували: гроші не мають внутрішньої вартості, їх вартість, як і рівень цін, залежить від кількості грошей в обігу. Чим більше грошей в обігу, тим вищі ціни і навпаки. Це твердження розповсюджувалося як на металеві, так і на паперові гроші. Прихильники кількісної теорії повністю ігнорують не лише функцію грошей як міри вартості, а й функцію грошей як скарбу, яка регулює кількість грошей при металевому обігу. На початку XIX ст. кількісну теорію грошей захищав Д. Рікардо, який, на відміну від інших її прихильників, намагався поєднати цю теорію з теорією трудової вартості.

З переходом до системи паперових грошей кількісна теорія отримує все більше розповсюдження, адже вона дуже органічно поєднує природу і закони обігу паперових грошей. У цих умовах кількісна теорія стає керівництвом для регулювання грошової маси в країні як спроба впливу на рівень товарних цін і стан господарської активності. Методи цього впливу розробив Дж.М. Кейнс, який вважав: зростання в обігу грошової маси і обсягу кредитних ресурсів тягне за собою пожвавлення економіки, зростання інвестицій та доходу і повну зайнятість. Сьогодні кількісна теорія переживає другу молодість в економічному вченні монетаристів.

Монетаризм – економічна теорія, згідно якої кількість грошей в обігу є фактором, що визначає формування господарської кон'юнктури, визнає прямий зв'язок між зміною грошової маси в обігу і обсягом ВВП (ВВП). Ця модифікація розпочалася з досліджень І. Фішера – глави монетаризму. Він розробив свою версію кількісної теорії, центральне місце в якій належить рівнянню обміну Фішера. Суть цього рівняння полягає у тому, що сума грошей, виплачених за товари і послуги, є добутком кількості реалізованих товарів і послуг і рівня їх цін.

$$MV = PQ,$$

де M – пропозиція грошей;

V – швидкість обігу грошей;

P – загальний рівень цін (індекс цін);

Q – пропозиція товарів і послуг (реальний сукупний продукт – Y).

З даної залежності І. Фішер зробив висновок: ціни товарів (P) знаходяться в прямій пропорційній залежності від кількості грошей в обігу (M) і оберненій пропорційній залежності від кількості товарів і послуг (Q).

$$P = MV / Q$$

Тому рівень цін повинен зростати або знижуватися залежно від зміни кількості грошей в обігу, якщо водночас не відбуваються зміни у швидкості їх обігу (V) або у кількості товарів, які обмінюються. Це дозволяє обчислити потрібну грошову масу M в обігу, формула якої одержала назву **закону Фішера**:

$$M = PQ / V$$

Останнє рівняння показує, що кількість грошей не може бути довільною (невмотивованою). Так, якщо зростають ціни, то при незмінному обсязі виробництва і незмінній швидкості обігу грошей їх маса повинна бути збільшеною. Якщо ж швидкість обігу грошей зростає, а ціни і обсяги виробництва незмінні, то країна може обходитися меншою кількістю грошей.

Рівняння „обміну Фішера” стало основоположним для монетаризму.

Запозичивши основну ідею теорії Фішера, сучасні монетаристи внесли в неї ряд доповнень, застосувавши для її обґрунтування новітні методи статистичного аналізу, тому що формула Фішера охоплює лише загальний принцип кількісної теорії й не може бути застосована до конкретних, специфічних обставин. Ними було внесено ряд нових моментів – вони відмовилися від твердження про пропорційність динаміки грошової маси; почали враховувати зміну товарної маси при організації довготривалих процесів; визнають важливість врахування швидкості обігу грошей в економіці; пов'язують грошову теорію з виробництвом при поясненні циклічних коливань економічного розвитку, визнаючи грошово-кредитну (монетарну) економічну політику найефективнішим важелем регулювання економіки.

М. Фрідмен доповнив концепцію І. Фішера. У його версії варто виділити такі основні елементи:

- новий варіант кількісної теорії грошей, що обґрунтовує причинний зв'язок між зміною кількості грошей в обігу і рівнем товарних цін;
- монетарну теорію економічних циклів, згідно якої усі тривалі коливання господарської кон'юнктури визначаються попередніми змінами цін;
- особливий „передаточний” механізм впливу кількості грошей на реальні фактори відтворення (не через норму процента, як вважали кейнсіанці, а через рівень товарних цін);
- положення про неефективність державних заходів економічного регулювання у зв'язку з наявністю лагів (запізнень) між змінами грошових показників і реальних факторів виробництва;

– монетарне (грошове) правило, яке передбачає автоматичне зростання грошової маси (готівкової і безготівкової) в обігу всього на кілька процентів (3-4) на рік незалежно від стану економіки, фази економічного циклу;

– систему „плаваючих” валютних курсів для саморегулювання зовнішньоекономічної рівноваги.

Отже, головним інструментом монетаризму є грошова маса та її агрегати. Кількість грошей в обігу має вирішальне значення для нормального функціонування економіки.

Представники класичної школи А. Сміт і Д. Рікардо обґрунтували теорію трудової вартості. Вони визнавали стихійне походження грошей, визначали їх товарну природу.

Вагомий внесок в розвиток теорії грошей зробив К. Маркс. Він поєднав у цілісну структуру теорію трудової вартості й теорію грошових відносин, розглядаючи гроші не просто як товар, а як особливий товар, що виконує в системі економічних відносин специфічну функцію – роль загального вартісного еквіваленту. Він довершив теорію трудової вартості щодо виникнення й розвитку грошей, їх місця та ролі в структурі загальнооекономічного процесу суспільного відтворення, а також пов'язані з цим наукові визначення механізмів використання грошових відносин. Ця теорія стала методологічною основою для визначення генетичних основ вартості. Водночас теорія трудової вартості не може розглядатися як універсальна. Виходячи з принципу історизму, ця теорія правильно характеризує насамперед той період існування грошей, коли основу утворення суспільного продукту становили витрати здебільшого фізичної праці. Це свідчить про певну обмеженість Марксової грошової теорії.

Теорія граничної корисності (маржиналізм) започаткувала неокласичний напрям. Її сутність полягає у тому, що вартість товарів пов'язана не стільки з витратами праці або факторами виробництва, а з суб'єктивною оцінкою їх цінності покупцем. Л. Вальрас висунув ідею про кількісне вимірювання вартості на негрошовій основі та використання умовно розрахункової одиниці, яка могла б бути базою вимірювання корисності товарів та послуг. Тому неокласичний напрям економічної думки повернувся до постулатів номіналістичної теорії, яка розглядає гроші як умовні знаки, що не містять внутрішньої вартості.

Номіналістична теорія заперечує товарну природу грошей, розглядає їх виникнення як результат згоди людей з метою полегшити обмін або ж як наслідок державних законодавчих актів. Згідно цієї теорії, вартість грошей не залежить від їх матеріального змісту і визначається лише найменуванням. Номіналістична теорія, на відміну від металістичної, розриває зв'язок грошей із золотом.

Об'єктивною основою виникнення номіналістичної теорії послужив перехід від зливкового золотого обміну до монетного, коли гроші почали приймати не за вагою, а за найменуванням. З виникненням паперових знаків грошей вплив цієї теорії посилювався. З подальшою демонетизацією золота номіналістична теорія стала пануючою теорією грошей. Перші уявлення про

гроші як номінальні знаки для полегшення товарного обміну відносяться до рабовласницької епохи. Але систематичний розвиток номіналістична теорія набула з XVIII ст. (англійські економісти Дж. Стюарт, Дж. Берклі та ін.).

Найбільш детально її розробили в XX ст. німецький економіст Г. Кнапп і австрієць Ф. Бендіксен. Прихильником даної теорії став і Дж. М. Кейнс та його послідовники. Дж. М. Кейнс оголосив золоті гроші „варварським пережитком”, а у випуску в обіг паперових грошей бачив важливий засіб забезпечення „ефективного попиту” і „повної зайнятості”.

Одним з центральних положень кейнсіанської теорії є положення, згідно з яким недостатність грошового попиту – одна з головних причин розвитку кризових явищ, спаду виробництва і зростання безробіття. Тому стимулювання грошового попиту внаслідок застосування політики „дешевих грошей” і відповідно використання норми відсотка мало не лише теоретичну, а й практичну основу. Обмеженістю кейнсіанської теорії є спрямованість на її ефективне використання лише під час кризових явищ в економіці.

У кейнсіанстві існує кілька течій і одна з них неокейнсіанство, яке базується на ідеї про активну функцію грошей в системі державного регулювання виробництва, з одного боку, а з іншого – відносна стабілізація економіки послужила поштовхом до перегляду неокейнсіанцями важливих методологічних положень теорії грошей про обмежені можливості ринкових саморегуляторів та їх неспроможність автоматично, без державного втручання забезпечити економічну рівновагу. Гроші знову перетворюються на фактор економіки, що вноситься в економічну структуру ззовні.

У другій половині 60-х років XX ст. сформувався **посткейнсіанство**. Це нова течія в розвитку кейнсіанської теорії яка поєднала ідеї лівого кейнсіанства та критиків ортодоксальних положень кейнсіанської теорії. Посткейнсіанці стверджують, що аналіз теорії грошей логічно може ґрунтуватися лише на вивченні структурних суперечностей ринкової економіки.

Грошова маса та її агрегати

Важливим принципом грошового обігу є те, що грошова маса повинна відповідати потребам обігу.

Грошова маса – сукупність залишків грошей в усіх її формах, що знаходиться у розпорядженні суб'єктів економічної системи за певний період. **Підтримання рівноваги в економіці, збалансованості між товарним попитом і пропозицією значною мірою залежить від обсягу і структури грошової маси.** Грошова маса має певний кількісний вираз і складну структуру і динаміку руху. Якісна характеристика грошової маси пов'язана з її структурним аналізом і високою отупінню ліквідності грошей. Ступінь ліквідності визначається легкістю, з якою майно перетворюється в готівку.

Структурна розгалуженість грошової маси – результат ускладнення ринкових відносин. За умов ринкової економіки її суб'єкти мають можливість зберігати своє багатство у різних формах. Окрім грошей, це можуть бути цінні папери, капітал у матеріально-речовій формі, засоби праці, власність на землю і нерухомість тощо. Залежно від того, у якій формі знаходиться багатство, визначається і величина доходу від нього, а також і ступінь ліквідності

конкретної форми активу (актив – сукупність майнових прав, що належать певним економічним суб'єктам чи окремим громадянам, будь-яка власність: обладнання, будівлі цінні папери тощо).

За цим критерієм виділяють кілька агрегатів (агрегат – поєднання у єдине ціле однорідних чи різнорідних елементів, у даному випадку – видів грошей) грошової маси (див. схему „Грошова маса та її агрегати”).

Структура грошової маси: грошова маса складається

з готівки (M0), як представлена паперовими грошима і розмінною монетою і безготівковими грошовими засобами у вигляді чекових вкладів і „майже грошей” Отже, готівка (наявні гроші) складається з паперових грошей і розмінної монети. Металева розмінна монета, як правило, складає невелику частину готівки (біля 2%). Вона дозволяє здійснювати будь-які види дрібних покупок. Розмінна монета має символічну вартість, тобто вартість самого металу значно менша вартості, позначеної на монеті. Паперові гроші сьогодні складають менше чверті всієї пропозиції грошей. Вони, як правило, представлені у вигляді банкнот центрального банку. У деяких країнах окрім банкнот використовують і казначейські білети або білети державної скарбниці, які в обіг випускає міністерство фінансів.

Різниця між ними полягає у тому, що банкноти раніше забезпечувалися золотом, сьогодні – валютою (дев'язми), а казначейські білети – усім державним майном і здійснюють обіг лише на внутрішньому ринку країни.

До складу грошової маси входять і безготівкові грошові засоби. Одна їх частина – це чекові вклади у банках.

Чек – грошовий документ, який видається власником чекового рахунку в банку для сплати за куплені товари чи послуги; по даному чеку банк сплачує готівку з даного чекового рахунку особи, якій чек виданий. Особа, яка одержала по чеку готівку, ставить на ньому підпис, і чек повертається до того, хто його виписав. Чекові рахунки – форма зберігання грошей в банку, яка дозволяє власнику рахунку не користуватися готівкою, а виписувати у сплату за купівлі чеки на свій банк, який і здійснює виплату, знімаючи гроші з такого рахунку. Чеки з'явилися ще у часи наявних грошей і стали невід'ємною частиною будь-якої грошової системи. Лише у США за рік окремими громадянами виписується більше 25 млрд. чеків (більше 100 чеків на кожного жителя), а ще 2 млрд. чеків виписується різноманітними організаціями. Сьогодні в американських банках на чекових рахунках знаходиться грошей майже втричі більше, ніж в країні обертається готівки.

При розповсюдженні системи чекових вкладів значна частина готівки, внесеної в банки на чекові рахунки, не перетворюється знову в готівку, а стає основою безготівкових чекових рахунків. Чеки стають різновидом грошей.

Грошова маса далеко виходить за межі готівки. Банки і чекові вклади звузили сферу застосування наявних грошей: тепер, коли банкнота зношується і „вмирає”, виходячи з грошового обігу, її функції успішно продовжує виконувати „відбиток” зниклої банкноти на чиемусь чековому рахунку.

До складу грошової маси відноситься і та її частина, що сховалася за таємничим терміном „майже гроші” (квасігроші). Це грошові засоби на

строкових (термінових) рахунках в банках, а також державні цінні папери (облігації). Ці гроші ніби заморожені, але вони не втрачають жодної із своїх функцій, тому і включаються до структури грошової маси будь-якої країни.

Важливе значення має безготівковий обіг грошей, адже нині в ринкових країнах, де надзвичайно розвинуті чекові розрахунки, частка готівки складає лише 5-10% грошової маси.

Готівка не приносить власнику ніяких доходів, але вона „готова” у будь-який час вступити в обіг. У такому ж становищі знаходяться і трансакційні депозити: дохід на них мінімальний, але у будь-який момент їх можна використати як купівельний чи платіжний засіб, особливо після введення кредитних карток. Втім їх ліквідність все ж менша, ніж у готівки.

З „електронізацією” кредитно-розрахункових операцій банків відмінність між готівкою і банківськими вкладами до запитання (трансакційними депозитами) все більше стирається, при цьому банківські вклади займають дедалі більшу частину в агрегаті М1.

У найрозвинутіших країнах світу найчастіше використовують агрегат М1 (готівкові гроші – металеві й паперові гроші; трансакційні депозити – вклади фізичних та юридичних осіб у комерційних банках та ощадних установах, кошти, з яких передаються іншим особам у формі чеків та електронних грошових переказів відповідно до комерційних угод і які не приносять відсотків). Гроші грошового агрегату М1 виконують функцію міри вартості (частково), засобу обігу та засобу платежу. У США до них відносять готівку, дорожні чеки, депозити до запитання тощо. В Україні – гроші поза банками та кошти на рахунках і поточних депозитах.

Грошовий агрегат М2 включає в себе високоліквідні фінансові активи, що не функціонують як засіб обігу і використовуються, насамперед, як засіб накопичення. Гроші грошового агрегату М2, крім названих вище функцій, частково виконують функцію нагромадження. У США – це грошові форми агрегату М1, безчекові ощадні рахунки в комерційних банках і ощадних установах, середньотермінові строкові вклади в сумі понад 100 тис. дол. В Україні – грошовий агрегат М1 та строкові депозити і валютні заощадження.

Грошовий агрегат М3 – це великі довготермінові вклади, депозитні сертифікати, грошові форми агрегату М2 тощо. В Україні – це грошовий агрегат М2 та кошти клієнтів у трастових операціях банків.

В окремих випадках виділяється також грошовий агрегат L, який включає усі елементи агрегату М3, а також банківські акцепти (зобов'язання по оплаті перевідних векселів), скарбничі векселі (цінні папери, видані державною скарбницею), окремі види облігацій та деякі інші форми грошових активів. Вважається, що грошовий агрегат L охоплює усю грошову масу в економіці США. В Японії та Німеччині для визначення грошової маси використовують три грошових агрегати, а в Англії та Франції – лише два.

Закон грошового обігу

Кількість грошей, яка перебуває в обігу, не може бути необмеженою, оскільки для реалізації товарів, що надійшли в сферу обігу, слід чітко

визначити кількість грошей. Чим більша сума цін товарів, тим більше грошей необхідно для їхньої реалізації. Тут існує пряма залежність. Другим важливим елементом є швидкість обігу грошей, оскільки гроші весь час повертаються в обіг. І чим швидше кожна грошова одиниця здійснює свій оборот, тим менше потрібно грошей. Тут існує зворотна залежність.

На кількість грошей, які потрібні для сфери обігу, значно впливає функція грошей як засіб платежу. Оскільки продаж товару в кредит означає, що тепер для руху товару гроші непотрібні, це зменшує кількість грошей в обігу. Водночас кількість грошей збільшується на суму цін товарів, які були продані в кредит і термін платежу за якими вже настав, що потребує додаткових сум для здійснення цих платежів. Крім того, частина платежів взаємо погашається. Врахування усіх цих чинників дає змогу достатньо точно визначити кількість грошей, потрібних для обігу.

Закон грошового обігу полягає у дотриманні в обігу необхідної кількості грошей, це закон кількості грошей в обігу. Кількість грошей, необхідних для обігу, можна визначити за такою формулою:

$$КГ = (СЦ - К + П - ВП) / О$$

де КГ – кількість грошей;

СЦ – сума цін усіх реалізованих за рік товарів;

К – сума цін товарів, проданих в кредит;

П – сума платежів по зобов'язаннях (по кредиту минулого періоду);

ВП – сума платежів, що взаємно погашаються;

О – швидкість обігу грошей (середнє число обороту грошей на рік).

Закон обігу повноцінних грошей (золота) може бути виражений таким чином: при даній сумі вартості товарів, що реалізуються за готівку, і платежів, що надходять (за відрахуваннями тих, які взаємно погашаються) і при даній середній кількості оборотів маса грошей залежить від вартості грошового матеріалу (золота). Якщо, наприклад, вартість золота зменшилася внаслідок зростання продуктивності праці в золотодобувній галузі, то знадобиться відповідно більша його кількість, щоб забезпечити процес реалізації тієї ж маси товарів, адже ціни останніх зростуть.

В умовах золотомонетного обігу перебувала така кількість повноцінних грошей, яка необхідна. Коли потреба в грошах зменшувалася, частина золотих монет випадала з обігу, перетворюючись у скарб; якщо ж потреба в грошах зростала, їх додаткова кількість із скарбу надходила в обіг.

Якщо в сферу обігу випускалася така кількість паперових грошей, яка дорівнювала кількості золотих грошей, необхідної для обігу, то паперові гроші функціонували так само як і золоті і мали таку ж купівельну силу. Але становище змінюється, якщо в обіг випускають більше грошей, ніж потрібно було б золотих. Паперові гроші на відміну від золотих не випадають з обігу, продовжуючи там зоставатися. Тому вартість паперових грошей залежить від їх кількості в обігу, про що й говорить кількісна теорія грошей.

Вказана вище формула відображає закон обігу повноцінних грошей (золотих) або їх готівкових знаків (банкнот і розмінної монети). З розвитком товарно-грошових і кредитних відносин в розвинутих країнах готівка почала

складати лише 10-15% агрегату М1. Абсолютна більшість товарів і послуг тепер реалізується через безготівковий обіг, що є специфікою системи нерозмінних кредитних грошей. Зростання значення безготівкових грошей зробило непридатним застосування описаного методу визначення необхідної кількості грошей і зумовило необхідність нового підходу до цієї проблеми, який і був запропонований американським теоретиком І. Фішером. Виведене ним рівняння має такий вигляд:

$$MV = PQ,$$

де М – пропозиція грошей (грошовий агрегат М1);

V – швидкість обігу;

P – загальний рівень цін (індекс цін);

Q – пропозиція товарів і послуг (реальний суспільний продукт – Y).

Для того, щоб визначити необхідну кількість грошей, потрібно знайти М1.

$$M1 = PQ / V$$

Однак, сьогодні важко передбачити ймовірну економічну ситуацію в країні і на світовому ринку. Тому врахування вимог закону грошового обігу у ринковій економіці здійснюється на основі визначення стану грошового обігу, тобто фактичної збалансованості Мф і Мн та розробки і впровадження у життя відповідної грошово-кредитної (монетарної) політики, що базується на сучасному монетаризмі, з позицій якого, закон грошового обігу виражається таким рівнянням:

$$Mф = Mн,$$

де Мф – фактична грошова маса в обігу;

Мн – об'єктивно необхідна для обігу маса грошей.

Якщо $Mф > Mн$, у обігу знаходяться зайві гроші, а коли $Mф < Mн$, то існує нестача грошей в обігу. Звідси суть закону грошового обігу полягає у тому, що протягом даного періоду в обігу повинна бути лише певна, об'єктивно зумовлена грошова маса.

Із сформульованого закону випливає важливий **принцип грошового обігу**. Його суть полягає в тому, що грошова маса повинна відповідати потребам обігу. Підтримування рівноваги в економіці, збалансованості попиту і пропозиції значною мірою залежить від обсягу грошової маси. Водночас грошова маса мусить зростати пропорційно зростанню обсягу товарів і послуг або зменшуватися у відповідності із зменшенням обсягу товарної маси (це впливає з рівняння І. Фішера). Зміна грошової маси визначається через так званий грошовий мультиплікатор, який відображає роль банківської системи у регулюванні грошової маси.

Система грошового обігу та її типи

Грошова система – це форма організації грошового обігу, що історично склалася в даній країні, і закріплена законодавчими актами. Грошові системи сформувалися з утвердженням централізованих держав (XVI-XVII ст.).

У світі існують різні системи грошового обігу, вони визначаються специфікою економіки кожної країни. Проте розвиток грошових систем

підпорядкований певним загальним закономірностям, що проявляється у майже синхронній зміні типів грошових систем у процесі їх еволюції

Нинішні грошові системи включають в себе такі основні елементи:

- певну грошову одиницю (її найменування і масштаб цін);
- види державних кредитних і паперових грошових знаків, розмінної монети, що мають законну платіжну силу;
- форми і умови безготівкового платіжного обігу;
- порядок обміну національної грошової одиниці на іноземну і валютні курси;
- органи, що відають організацією грошового обігу.

Історично існували три типи грошових систем – біметалізм, монометалізм і система кредитних грошей.

В основі грошової системи **біметалізму** знаходяться два метали – золото і срібло. Однак біметалізм виявився нежиттєвою системою, адже існування двох мір вартості суперечить суті грошей як єдиного загального еквівалента. Тому у другій половині XIX ст. у більшості європейських країн і в США утвердилася система золотого монометалізму.

Система золотого монометалізму у своєму розвитку пройшла два етапи:

- 1) система золотомонетного обігу;
- 2) система номінальних грошових знаків (банкнот) із золотозливковим чи золотодевізним стандартом. В кінці 60-х років XX ст. відбувся розпад системи золотодевізного стандарту і почався перехід до системи паперово-кредитного обігу, в основі якої знаходяться кредитні гроші, що не обмінюються на золото. Остання стала новим типом грошової системи.

Золотомонетний обіг – найдорожча, але разом з тим і найбільш стійка грошова система. Усі функції грошей у ній виконують дійсні (золоті) гроші у формі монет. При цій системі не буває ні нестачі, ні надлишку золотих грошей, які вільно випадають з обігу і вільно повертаються до нього завдяки функції нагромадження (утворення скарбів). Золотомонетний обіг завжди поєднується з обігом банкнот, які вільно обмінюються на золото за номіналом. Внаслідок цього така грошова система має не лише відносну стійкість, але й забезпечує необхідну еластичність грошового обігу.

Серед причин, що ведуть до демонетизації золота (втрати золотом грошових функцій) і відмови від системи золотомонетного обігу є її велика інерційність (малорухомість, необхідність значного часу для повернення грошових операцій). При значному зростанні обсягів суспільного виробництва і товарного обігу стала відчуватися нестача грошового металу, наявні запаси золота перестають задовольняти зростаючі потреби у грошах для обслуговування як внутрішнього, так і зовнішнього грошового обігу. До того ж обіг повноцінних монет значно збільшує витрати обігу.

Тому на зміну золотомонетному грошовому обігу на початку XX ст. прийшла система номінальних грошових знаків (банкнот) з обмеженим обміном національних грошей на зливки золота (**золотозливковий** стандарт).

При золотозливковому стандарті золоті монети в обіг не випускаються. А розмін банкнот на золото відбувається шляхом продажу золотих злиwkів за

фіксованою державною ціною. При золотодевізному стандарті грошові знаки взагалі на обмінюються на золото, а фіксований курс національної грошової одиниці підтримується шляхом купівлі-продажу іноземної валюти (девіз).

При обох системах в обігу вже нема золотих монет, все монетарне золото концентрується в центральних банках країн. У цей час комерційні банки уже втратили право випускати власні банкноти, емісію банкнот став здійснювати лише центральний (емісійний) банк, що контролюється державою.

Золотодевізний стандарт було введено згідно угоди між провідними державами світу, укладеної в 1944 році у м. Бреттон-Вудс (США, штат Вермонт), тому цю грошову систему назвали Бреттон-Вудською валютною системою. Згідно неї було введено золотодевізний стандарт з американським доларом в якості провідної валюти, а також тверді (фіксовані) курси валют.

Розвал системи золотодевізного стандарту відбувся в кінці 60- років, а з 1971 року введено так званий „плаваючий” курс валют. Згідно принципів Ямайської валютної реформи у 1976-1978 роках відбувся перехід до системи паперових (кредитних) грошей, які не обмінюються на золото.

Паперово-грошова система стала новим типом грошової системи. Для неї характерні такі основні особливості:

- основу становлять кредитні гроші (банкноти);
- золото вилучається з внутрішнього і міжнародного обігу, відмінюється офіційний золотий вміст забезпечення грошової одиниці і розмін банкнот на золото;
- зменшується обіг наявних грошей (готівки) і значно зростає обіг безготівкових грошових засобів;
- відбувається повна монополізація випуску грошей державою;
- зростає значення державного регулювання грошового обігу.

Отже, в процесі демонетизації золота воно перестає виконувати функції міри вартості, засобу обігу, засобу платежу і світових грошей. Відбуваються певні перетворення функції засобу нагромадження або утворення скарбів. При цьому втрачається зв'язок грошової маси із золотим запасом країни. Не виступаючи грошовим товаром у міновому процесі і не обмінюючись більше на банкноти, втративши прямий зв'язок із грошовими знаками, золото перестає бути загальним еквівалентом для усіх товарів, його перестають використовувати як при внутрішніх, так і при зовнішніх розрахунках. Роль загального еквівалента все більш закріплюється за кредитними грошима. Але на цьому еволюція грошової системи не закінчується.

Сучасна грошова система базується на кредитно-паперових грошах і характеризується скасуванням офіційного золотого вмісту грошових знаків, вилученням золота з грошового обігу, широким розвитком безготівкового обігу, скороченням готівки.

Еволюція грошової системи сприяла значному скороченню витрат обігу, прискоренню грошового обігу, економії суспільної праці. Водночас перехід до системи нерозмінних кредитно-паперових грошей означав можливість хронічної інфляції, що посилила нестабільність грошової системи, утворило умови до додаткової експлуатації працівників і збагачення крупної буржуазії.

В Україні після здобуття незалежності процес формування власної грошової системи виявився складним. Впровадження купона не лише не захистило внутрішній ринок, а й сприяло його спустошенню через відсутність відповідних матеріальних передумов для формування грошової системи, що зумовило нераціональну фінансово-грошову політику, спекулятивну політику комерційних банків тощо. Впровадження гривні також не змогло витіснити приблизно половини грошової маси з тіньового обороту, не сприяло послабленню доларизації економіки, кризи неплатежів тощо.

Інфляція і дефляція

Інфляція (лат. inflation – роздування) – процес зростання загального рівня цін в країні внаслідок порушення закону грошового обігу. Інфляція виникає тоді, коли в обігу знаходиться надлишкова кількість грошей (готівкових і безготівкових). Таке становище веде до їх знецінення, гроші „дешевіють”, а ціни набувають тенденції до зростання. Тому найважливішим показником інфляції є динаміка індексу цін.

Інфляція як явище виникла водночас з появою паперових грошей, адже при золотомонетному обігу, як з'ясовувалося вище, надлишку грошей в обігу не може бути. **Розрізняють „класичну” і сучасну інфляцію.**

Для класичної інфляції (XVIII-XIX ст.) характерним є її тимчасовість.

Вона виникала за надзвичайних обставин (тривалі війни, які збільшували видатки держави тощо). Сучасна інфляція має хронічний (сталий) характер. Вона перетворилася в постійний елемент процесу відтворення.

Демонетизація золота, розрив зв'язків між паперовими, кредитними, чековими грошима і золотом надали рухові грошової маси автономного характеру відносно незалежного від обігу товарів, їх пропозиції.

Причиною інфляції спочатку вважали повсюдний перехід до паперових грошей. Однак навіть після того як грошова емісія була взята під строгий контроль, інфляція не зникла. Виявилось, що в інфляції можуть бути різні причини і сама вона буває різною. Розрізняють інфляцію попиту і інфляцію витрат.

При інфляції попиту виникає зростання грошових доходів підприємств, держави і домашніх господарств. Попит в країні в цілому виявляється більшим сукупної пропозиції товарів і послуг, а це неминуче веде до зростання рівня цін.

Не менш небезпечною є інфляція витрат, коли ціни зростають через збільшення витрат при купівлі необхідних виробничих ресурсів, що знову штовхає ціни „вгору” там, де ці ресурси застосовуються. Інфляційні стрибки цін в результаті посилюють один одного, їх зростання стає, по суті, само підтримуючим, причому із зростаючими етапами.

Два найважливіших джерела, що живлять інфляцію витрат – це зростання номінальної заробітної плати і цін на сировину і енергію.

Надмірне зростання заробітної плати, як правило, породжує інфляцію, тому профспілки, що вимагають постійного підвищення зарплати праці для працівників своєї галузі, повинні рахуватися із загальним економічним станом країни, середнім рівнем заробітної плати.

Тема 10. Фінанси в системі економічних відносин

План

Фінанси — це економічні відносини, які здійснюються переважно в грошовій формі між державою та юридичними і фізичними особами

Також фінанси представляють собою економічні відносини, пов'язані з формуванням, розподілом і використанням централізованих і децентралізованих фондів грошових коштів, які виникають у всіх сферах руху вартості суспільного продукту і національного доходу з метою виконання функцій і завдань держави і забезпечення умов розширеного відтворення на макро- і мікрорівнях. Сутність фінансів проявляється в їх функціях, під якими розуміють «роботу», виконувану фінансами. Фінанси в розвиненій ринковій економіці виконують відтворювальну, розподільчу і контрольну функції, через які фінанси реалізують своє суспільне призначення.

Відтворювальна функція фінансів полягає в забезпеченні безперервного кругообігу капіталу. Активно беручи участь у всіх стадіях розширеного відтворення, фінанси сприяють зростанню власного капіталу і прибутковості організацій. В результаті участі фінансів у виробничій діяльності організації відбувається формування грошових доходів, фондів накопичення і споживання, оптимізується співвідношення між ними. Відтворювальна функція властива тільки фінансам організацій, діяльність яких здійснюється у сфері матеріального виробництва. Основні функції державних і муніципальних фінансів - розподільна і контрольна. Ці функції здійснюються фінансами одночасно. Кожна фінансова операція означає розподіл національного доходу, і контроль цього розподілу.

Розподільна функція фінансів полягає в розподілі і перерозподілі національного доходу і відбувається в інтересах структурної перебудови народного господарства, розвитку пріоритетних галузей економіки та соціальної сфери, а також підтримки найменш забезпечених верств населення.

Контрольна функція фінансів проявляється у контролі над розподілом вартості суспільного продукту на різних стадіях його руху за відповідними фондами і витрачанням їх за цільовим призначенням і досягненню заданого результату. Дія цієї функції дозволяє визначити, як складаються пропорції в розподілі грошових коштів, наскільки своєчасно фінансові ресурси надходять у розпорядження економічних суб'єктів, наскільки економічно і ефективно вони використовуються. Розподільна функція фінансів здійснюється не стихійно, а відповідно до правовими нормами. Сукупність норм, правил, положень, правових актів покликана регулювати фінансову діяльність і тим самим регулювати відтворювальний процес. Таким чином, можна говорити про регулюючої функції фінансів.

В умовах ринкової економіки фінанси повинні також виконувати стабілізаційну функцію. Суть її полягає в тому, щоб забезпечити для всіх господарюючих суб'єктів і громадян стабільні умови в економічних і соціальних відносинах. Таким чином, основні функції фінансів виконують державні та муніципальні фінанси.

Важлива роль у відтворенні всіх складових частин ВВП (фінансове забезпечення відтворювального процесу) належить державним і муніципальним фінансів, а також фінансів організацій і підприємств. Фінансове забезпечення відтворювального процесу здійснюється в трьох формах: самофінансування, кредитування і державне фінансування.

Самофінансування – базується на використанні власних фінансових ресурсів суб'єктів господарювання, а при їх нестачі використовуються кредитні ресурси або позикові кошти у форму випуску цінних паперів.

Кредитування – це спосіб фінансування відтворювального процесу за рахунок позик банку, що надаються на умові терміновості, платності і зворотності. Державне фінансування – виробляється в основному на безповоротній основі за рахунок коштів бюджетних і позабюджетних фондів. Таким чином, у фінансовому забезпеченні відтворювального процесу державні та муніципальні фінанси відіграють головну роль.

Розглянуті функції фінансів реалізуються через фінансовий механізм. Фінансовий механізм - це сукупність способів управління фінансовими відносинами. Він включає (структура):

- Методи розподілу національного доходу;
- Порядок формування та використання централізованих і децентралізованих фондів грошових коштів;
- Методи фінансового планування;
- Форми управління фінансами і фінансовою системою;
- Фінансове законодавство;
- Фінансовий контроль.

Таким чином, фінансовий механізм здійснюється відповідно з фінансовою політикою і нормами фінансового права, відображеними у фінансовому законодавстві. Використання юридичних норм дає можливість встановити єдині правила організації фінансових зв'язків, захистити економічні інтереси громадян, господарюючих суб'єктів, держави. Фінансовий механізм реалізується, перш за все, за допомогою державних і муніципальних фінансів, а також за допомогою фінансів підприємств і організацій.

Фінансові відносини завжди пов'язані з формуванням грошових доходів та накопичень. Фінанси суспільства як економічна категорія характеризується не тільки економічними відносинами, але мають і матеріальний зміст.

Грошові фонди та накопичення, які створюються державою, підприємствами, установами, організаціями в процесі розподілу та перерозподілу ВВП і національного доходу, являють собою фінансові ресурси.

Фінансові ресурси - це централізовані і децентралізовані грошові фонди цільового призначення, які формуються в процесі розподілу і перерозподілу національного багатства, валового внутрішнього продукту та національного доходу і призначені для використання відповідно до завдань соціально-економічного розвитку суспільства і колективів окремих підприємств.

Централізовані грошові фонди концентруються у державі і являють собою загальнодержавні фінансові ресурси. Провідне місце в системі загальнодержавних фінансових ресурсів належить державному бюджету.

Основним джерелом формування державного бюджету виступає створюваний в галузях матеріального виробництва чистий дохід, що надходить до бюджету у вигляді платежів з прибутку, податку на додану вартість та інших податкових і неподаткових платежів. Певна частина доходів державною бюджету формується за рахунок податкових та інших платежів з населення. З бюджету фінансуються видатки на розвиток науки, культури, освіти, охорону здоров'я, управління, оборону, соціальний захист населення та інші загальнодержавні потреби.

До системи загальнодержавних фінансових ресурсів України належать Пенсійний фонд, Фонди державного соціального страхування, інші бюджетні та позабюджетні фонди спеціального призначення, державний кредит як специфічна ланка державних фінансів.

Загальна сума фінансових ресурсів суб'єкта господарювання складається з таких елементів, як статутний фонд, резервний фонд, амортизаційний фонд, спеціальні та інші фонди. Основним джерелом формування фінансових ресурсів є валовий внутрішній продукт. Найзначніша їхня частка створюється за рахунок прибутку, відрахувань на соціальне страхування та інші соціальні потреби.

Основні методи, за допомогою яких формуються фінансові ресурси:

- стягнення податків;
- відрахування частини прибутку державних підприємств;
- відрахування на соціальне страхування та інші види відрахувань до централізованих фондів
- продаж майна та цінних паперів;
- одержання кредитів;

ДЕРЖАВНІ ФІНАНСИ

1. Сутність державних фінансів.
2. Фінансові ресурси держави.
3. Державні доходи і витрати.
4. Управління державними фінансами.

Державні фінанси — це складова фінансової системи держави, її центральна сфера, через яку здійснюється вплив держави на економічний і соціальний розвиток.

За своєю економічною сутністю державні фінанси — це сукупність розподільно-перерозподільних відносин, що виникають у процесі формування і використання фінансових ресурсів держави, призначених для забезпечення виконання державою покладених на неї функцій.

З допомогою державних фінансів держава розподіляє і перерозподіляє значну частину валового внутрішнього продукту, який є головним об'єктом фінансових відносин. Суб'єктами державних фінансів, з одного боку, є держава, з іншого - населення і підприємницькі структури. До складу державних фінансів включають: сукупність усіх бюджетів держави; централізовані й

децентралізовані фонди цільового призначення; фінанси підприємств і організацій державної та комунальної форм власності; державний кредит; державне особисте і майнове страхування.

Фінансові ресурси — це першооснова фінансового господарства держави.

Фінансові ресурси держави включають:

1. Фінансові ресурси, що перебувають у розпорядженні органів державного управління:

- ресурси державного бюджету;
- ресурси місцевих бюджетів;
- цільові державні фонди;
- фінансові ресурси державних фінансових інституцій (національного банку, державних страхових органів, державних кредитних установ).

2. Фінансові ресурси, що перебувають у розпорядженні господарських підприємств, установ і організацій різних форм власності та видів діяльності.

3. Фінансові ресурси, що перебувають у розпорядженні населення (вклади, заощадження, депозити).

Державні доходи являють собою ту частину грошових відносин з приводу розподілу і перерозподілу ВВП, що пов'язана з формуванням доходів одного з головних суб'єктів розподільних відносин держави.

За матеріальним змістом державні доходи — це сума коштів, що мобілізується державою на забезпечення своєї діяльності.

Залежно від рівня розміщення виділяють централізовані й децентралізовані державні доходи. До централізованих доходів належать кошти, призначені на формування централізованих грошових фондів, - державного та місцевих бюджетів, державних цільових фондів.

Децентралізовані доходи - це доходи державних підприємств, установ, організацій, що формуються переважно за рахунок їхнього прибутку і використовуються за місцем створення.

Залежно від методів акумулювання фінансових ресурсів можна виділити такі групи державних доходів:

- обов'язкові платежі й збори;
- добровільні надходження;
- емісія (включаючи як емісію грошей, так і кредитну емісію);
- надходження від роздержавлення та приватизації державного майна;
- державний кредит;
- надходження від зовнішньоекономічної діяльності.

Джерелами формування державних доходів можуть бути: доходи, отримувані від розподілу заново створеної вартості, тобто національного доходу; доходи, що включаються до складу фонду відшкодування (наприклад, амортизаційні відрахування); доходи від реалізації національного багатства.

Державні доходи можуть формуватись на поворотній і безповоротній основі. Поворотні доходи — це державні позики. До безповоротних доходів відносять доходи власне держави і доходи, які надходять від інших суб'єктів розподільних відносин на законодавчій основі.

Центральне місце в системі доходів держави посідають доходи державного і місцевих бюджетів, завдяки яким мобілізується основна частка фінансових ресурсів, необхідних для фінансового забезпечення виконання державою покладених на неї функцій.

Державні видатки — це грошові відносини, що складаються при розподілі й використанні централізованих і децентралізованих фондів грошових ресурсів держави з метою фінансування витрат розширеного відтворення і задоволення інших суспільних потреб.

За матеріальним змістом державні видатки - це сума коштів, що витрачається державою у процесі здійснення її фінансової діяльності.

Відповідно до рівня розміщення державних доходів державні видатки також поділяються на централізовані (з бюджету і фондів цільового призначення) і децентралізовані (витрати підприємств державного сектору).

За роллю у суспільному виробництві розрізняють поточні видатки і видатки на розвиток. В окремих випадках це закріплюється в офіційному поділі бюджету на дві частини: поточний і капітальний бюджети.

Відповідно до цільового призначення видатки класифікуються за статтями витрат, наприклад, капітальні вкладення, капітальний ремонт, оплата праці, послуг, матеріалів та ін.

За формами фінансування розрізняють такі державні видатки: кошторисне фінансування, державне фінансування інвестицій, бюджетні кредити, державні дотації, субсидії і виплати.

Кошторисне фінансування - забезпечення державними грошовими коштами установ і організацій соціально-культурної сфери, оборони, органів державного управління, органів правоохоронних і органів безпеки, органів судової влади і прокуратури. Вони отримують кошти на своє утримання з бюджету на підставі фінансових документів - кошторисів.

Державне фінансування інвестицій включає в себе державні інвестиції на основні об'єкти економічного і соціального розвитку. Фінансування капітальних вкладень з бюджету за умов ринку має свої особливості. Держава втручається в процес фінансово-кредитного забезпечення капітальних вкладень державних підприємств. Поряд з бюджетними коштами залучаються також іноземні джерела інвестиційного фінансування як з боку іноземних держав, так і міжнародних і приватних вітчизняних комерційних банків та кредитних установ.

Бюджетні кредити - це фінансова підтримка державних та інших підприємств, у яких понад 50 % майна є державною власністю. Здійснюється вона з бюджетних асигнувань на поворотній і, як правило, платній основі під затверджені проекти використання коштів, що надаються як державна підтримка. Фінансову підтримку як бюджетну позику в Україні надає Міністерство фінансів на договірних засадах. Державні позики надаються різним галузям на значно м'якших умовах, ніж це робиться комерційними установами.

Державні дотації - це форма бюджетного фінансування планово-збиткових підприємств, організацій і установ, які надають послуги або

виробляють необхідні товари, витрати на виробництво яких перевищують ціну продажу.

До субсидій у вузькому значенні належать трансферти підприємствам з боку держави (у грошовій формі або у вигляді послуг, що мають грошову оцінку) на фінансування поточних витрат. До субсидій у широкому значенні відносять всі форми втручання держави в економічну діяльність, унаслідок яких змінюються ціни на товари або фактори виробництва.

У сучасних умовах посилюються роль і значення управління фінансовими ресурсами, що перебувають у розпорядженні держави.

Управління державними фінансами — це сукупність форм і методів цілеспрямованого впливу держави на формування й використання централізованих і децентралізованих фінансових ресурсів, що перебувають у розпорядженні державних органів управління.

Понад 70 % фінансових ресурсів держави становлять кошти бюджету, тому бюджетний менеджмент є центральною ланкою управління державними фінансами. Бюджетний менеджмент спрямований на управління бюджетними ресурсами в процесі їх руху на всіх етапах бюджетного процесу.

Менеджмент державних фінансів має об'єкт і суб'єкт управління. Об'єктом управління є процес створення та використання державних фондів і фондів підприємницьких структур державної форми власності, суб'єктом управління - фінансові органи держави. Організаційну й методичну роботу з управління державними фінансами в Україні здійснює Міністерство фінансів України. Його повноваження та основні функції визначаються положенням «Про Міністерство фінансів України», яке затверджує Кабінет Міністрів.

Серед децентралізованих фінансів ключове місце належить фінансам комерційних організацій. Тут створюються матеріальні блага, виробляються товари, надаються послуги, формується прибуток, що є головним джерелом виробничого і соціального розвитку суспільства.

Категорії «місцевих фінансів»

Місцеві фінанси – система формування, розподілу й використання фінансових ресурсів для забезпечення виконання місцевими органами влади покладених на них функцій і завдань як власних, так і делегованих. Особливості місцевих фінансів полягають у такому: в основі місцевих фінансів лежить система економічних відносин, пов'язаних з розподілом і перерозподілом вартості валового внутрішнього продукту; процес реалізації цих відносин супроводжується формуванням, розподілом і використанням фінансових ресурсів; цільова підпорядкованість цієї системи відносин – забезпечення органів місцевого самоврядування фінансовими ресурсами, необхідними для виконання покладених на них функцій і завдань.

Система місцевого самоврядування в Україні включає:

Форми місцевих фінансів

Фінанси територіальної громади

Фінанси селища

Фінанси села

Фінанси району (району в місті)

Фінанси області.

Завдання та функції місцевих органів влади можна поділити на дві основні групи: 1) завдання та функції, які передані місцевим органам влади з урахуванням місцевих інтересів і вони є їхньою компетенцією (власні повноваження); 2) завдання та функції, доручені місцевим органам влади центральною владою (делеговані повноваження). Для виконання делегованих повноважень орган, який їх визначає, передає місцевим органам влади фінансові ресурси для компенсації витрат. За однакових умов пріоритет надають нижчим, а не вищим рівням влади, оскільки вони найбільш близькі до громадян (- соціальне обслуговування - початкова і середня освіта - охорона здоров'я - дороги місцевого значення - ветеринарна допомога - благоустрій - догляд за бідними та сиротами - житлово-комунальне господарство - водозабезпечення - житлове господарство - міські електричні мережі - економічна інфраструктура - працевлаштування безробітних - перепідготовка кадрів для працевлаштування - ритуальні послуги - збирання та утилізація сміття - екологічні проблеми - організація землекористування - житлове будівництво).

Тема 11. Бюджетно-податкова економічна система держави

Стаття 2. Бюджетна система

Бюджетна система складається з Державного бюджету України, республіканського бюджету Автономної Республіки Крим та місцевих бюджетів.

Сукупність всіх бюджетів, що входять до складу бюджетної системи України, є зведеним бюджетом України. Зведений бюджет України використовується для аналізу і визначення засад державного регулювання економічного і соціального розвитку України.

Бюджет Автономної Республіки Крим об'єднує республіканський бюджет та бюджети районів і міст республіканського підпорядкування Автономної Республіки Крим.

До місцевих бюджетів належать обласні, міські, районні, районні в містах, селищні і сільські бюджети.

Бюджет області об'єднує обласний бюджет та бюджети районів і міст обласного підпорядкування.

Бюджет району об'єднує районний бюджет, бюджети міст районного значення, селищні та сільські бюджети.

(частина шоста статті 2 із змінами, внесеними згідно із Законом України від 02.12.97 р. N 652/97-ВР)

Бюджет міста, яке має районний поділ, об'єднує міський бюджет та бюджети районів, що входять до його складу. У випадках, коли міській, районній у місті Раді народних депутатів адміністративно підпорядковані інші міста, селища чи сільські населені пункти, бюджети цих міст, селищні, сільські бюджети об'єднуються відповідно у бюджеті міста або бюджеті району в місті, Радам народних депутатів яких підпорядковані зазначені населені пункти.

Стаття 3. Бюджетний устрій

Бюджетний устрій - це організація і принципи побудови бюджетної системи, її структури, взаємозв'язок між окремими ланками бюджетної системи. Бюджетний устрій України визначається з урахуванням державного устрою і адміністративно-територіального поділу України.

Стаття 4. Принципи бюджетного устрою

Бюджетний устрій ґрунтується на принципах єдності, повноти, достовірності, гласності, наочності і самостійності усіх бюджетів, що входять до бюджетної системи України.

Принцип єдності бюджету означає існування єдиного рахунку доходів і видатків кожної ланки бюджетної системи. Єдність бюджетної системи забезпечується єдиною правовою базою, єдиною бюджетною класифікацією, єдністю форм бюджетної документації, погодженими принципами бюджетного процесу, єдиною грошовою системою, єдиною соціально-економічною політикою, наданням необхідної статистичної та бюджетної інформації з одного рівня бюджету іншому.

Принцип повноти полягає у відображенні у бюджеті всіх доходів і видатків.

Принцип достовірності - це формування бюджету на основі реальних показників, науково обґрунтованих нормативів та відображення у звіті про виконання бюджету тільки тих доходів і видатків, які є результатом кінцевих касових операцій банків.

Принцип гласності забезпечує висвітлення в засобах масової інформації показників бюджетів і звітів про їх виконання.

Принцип наочності - це відображення показників бюджетів у взаємозв'язку з загальноекономічними показниками в Україні та за її межами шляхом використання засобів максимальної інформативності результатів порівняльного аналізу, визначення темпів і пропорцій економічного розвитку.

Державний бюджет України, республіканський бюджет Автономної Республіки Крим, обласні, міські, районні, районні в містах, селищні, сільські бюджети є самостійними. Самостійність бюджетів забезпечується наявністю власних доходних джерел і правом визначення напрямів їх використання відповідно до законодавства України.

При складанні і виконанні своїх бюджетів відповідні органи влади враховують загальнодержавні інтереси.

Стаття 5. Бюджетний процес

Бюджетний процес - регламентований законодавством порядок складання, розгляду, затвердження бюджетів, їх виконання і контроль за їх виконанням, затвердження звітів про виконання бюджетів, що входять до бюджетної системи України.

Державний бюджет України затверджується законом України. Республіканський бюджет Автономної Республіки Крим, обласні, міські, районні, районні в містах, селищні і сільські бюджети затверджуються Верховною Радою Автономної Республіки Крим та відповідними місцевими Радами народних депутатів.

Стаття 6. Бюджетний рік

Бюджетний рік розпочинається з 1 січня та закінчується 31 грудня.

Стаття 7. Розмежування повноважень Верховної Ради України, Верховної Ради Автономної Республіки Крим, органів державної виконавчої влади, місцевих Рад народних депутатів та їх виконавчих органів у бюджетному процесі

До відання органів державної виконавчої влади та виконавчих органів місцевих Рад народних депутатів належить складання проекту бюджету згідно з основними напрямками бюджетної політики, визначеними відповідно Верховною Радою України, Верховною Радою Автономної Республіки Крим, місцевими Радами народних депутатів, виконання бюджету та контроль за цільовим, економічним і ефективним використанням виділених бюджетних коштів.

До відання Верховної Ради України, Верховної Ради Автономної Республіки Крим, місцевих Рад народних депутатів належить визначення основних напрямків бюджетної політики, розгляд проекту відповідного бюджету, внесення змін та доповнень до нього, затвердження цього бюджету, внесення змін та доповнень до затвердженого бюджету, контроль за

виконанням бюджету, за цільовим, економним використанням бюджетних коштів, затвердження звіту про виконання бюджету.

Верховна Рада України визначає основні напрями бюджетної політики спеціальною постановою (бюджетною резолюцією), яка в загальному вигляді окреслює пріоритети бюджетної політики держави на наступний бюджетний рік.

Закони України щодо змін доходів або видатків державного бюджету на наступний бюджетний рік не можуть бути прийняті до затвердження Верховною Радою України спеціальної постанови (бюджетної резолюції).

Втручання інших органів і організацій у процес складання, затвердження та виконання бюджету не допускається, крім винятків, встановлених законами України.

Стаття 8. Бюджетна класифікація

Бюджетна класифікація - єдине систематизоване, функціональне згрупування доходів і видатків бюджету за однорідними ознаками, що забезпечує загальнодержавну і міжнародну порівнянність бюджетних даних.

Структура бюджетної класифікації розробляється Кабінетом Міністрів України і затверджується Верховною Радою України.

Стаття 9. Правила складання і виконання бюджетів

Правила складання і виконання бюджетів, що входять до складу бюджетної системи України, затверджуються в порядку, встановленому Кабінетом Міністрів України.

Доходи і видатки бюджетів повинні повністю в них відображатися. Їх взаємозалік і компенсація забороняються, крім винятків, встановлених законами України.

Передача бюджетних коштів з одного бюджету до іншого бюджету одного і того ж рівня забороняється.

Розділ 2

Стаття 10. Доходи бюджетів

Доходи бюджетів утворюються за рахунок надходжень від сплати фізичними і юридичними особами податків, зборів та інших обов'язкових платежів, надходжень з інших джерел, встановлених законодавством України.

Доходи бюджетів відповідного рівня формуються з урахуванням положень цього Закону. Доходи бюджетів України поділяються на доходи Державного бюджету України, республіканського бюджету Автономної Республіки Крим і місцевих бюджетів.

Розмежування загальнодержавних податків, зборів та інших обов'язкових платежів між рівнями бюджетної системи здійснюється відповідно до статті 16 цього Закону.

Стаття 11. Доходи Державного бюджету України

Доходи Державного бюджету України формуються за рахунок: частини податку на добавлену вартість, яка визначається Законом про Державний бюджет України на наступний рік;

1. частини акцизного збору, яка визначається Законом про Державний бюджет України на наступний рік;

2. податку на прибуток підприємств і організацій усіх форм власності (крім комунальної) і підпорядкування у розмірі, що дорівнює 30 відсоткам від ставки, передбаченої законодавством для відповідної категорії платників;
3. податку на майно підприємств і організацій усіх форм власності і підпорядкування у розмірі, що дорівнює 30 відсоткам від ставки, передбаченої законодавством України;
4. плати за землю, що дорівнює 30 відсоткам від ставки, передбаченої законодавством України;
5. надходжень від зовнішньоекономічної діяльності;
6. частини доходів від приватизації державного майна, що перебуває в загальнодержавній власності, яка визначається Законом про Державний бюджет України на наступний рік;
7. надходжень від реалізації державного майна, що перебуває в загальнодержавній власності;
8. орендної плати за оренду майна цілісних майнових комплексів, що перебувають у загальнодержавній власності;
9. внесків до Пенсійного фонду України;
10. внесків до Фонду для здійснення заходів щодо ліквідації наслідків Чорнобильської катастрофи та соціального захисту населення;
11. внесків до Державного фонду сприяння зайнятості населення;
12. внесків до інших загальнодержавних цільових фондів, створення яких передбачено законодавством України;
13. надходжень від внутрішніх позик;
14. перевищення доходів над видатками Національного банку України;
15. повернутих державі позик, процентів по наданих державою позиках і кредитах;
16. дивідендів, одержаних від акцій та інших цінних паперів, що належать державі в акціонерних господарських товариствах, створених за участю підприємств загальнодержавної власності;
17. плати за спеціальне використання природних ресурсів;
18. інших доходів, встановлених законодавством України і віднесених до доходів Державного бюджету України.

Стаття 13. Доходи районних, міських (міст обласного підпорядкування) бюджетів

У доходи районних бюджетів, міських (міст обласного підпорядкування) бюджетів в порядку, на умовах і в межах, встановлених законами України, зараховуються:

1. податок на прибуток підприємств і організацій усіх форм власності (крім комунальної) і підпорядкування у розмірі, визначеному Радою народних депутатів вищого рівня, та 100 відсотків податку на прибуток підприємств та організацій комунальної власності цього рівня;
2. прибутковий податок з громадян у розмірі, визначеному Радою народних депутатів вищого рівня;

3. плата за землю до районних бюджетів у розмірах, визначених Радою народних депутатів вищого рівня, і 60 відсотків - до міських бюджетів (міст обласного підпорядкування);
4. податок на нерухоме майно громадян;
5. місцеві податки і збори, крім винятків, передбачених законодавством України;
6. частина доходів від приватизації державного майна, яка визначається Радою народних депутатів вищого рівня;
7. надходження від оренди цілісних майнових комплексів, що перебувають у комунальній власності цього рівня;
8. відрахування, дотації і субвенції, отримані з бюджетів вищого рівня;
9. інші надходження.

Стаття 14. Доходи районних у містах бюджетів

У доходи районних у містах бюджетів зараховуються:

1. податок на прибуток підприємств і організацій усіх форм власності (крім комунальної) і підпорядкування у розмірі, визначеному місцевою Радою народних депутатів вищого рівня, та 100 відсотків податку на прибуток підприємств та організацій комунальної власності цього рівня;
2. прибутковий податок з громадян у розмірі, визначеному місцевою Радою народних депутатів вищого рівня, але не менш як 50 відсотків;
3. плата за землю у розмірах, визначених Радою народних депутатів вищого рівня;
4. місцеві податки і збори у розмірах, визначених міською Радою народних депутатів, крім винятків, передбачених законодавством України;
5. частина доходів від приватизації державного майна, яка визначається Радою народних депутатів вищого рівня;
6. надходження від оренди цілісних майнових комплексів, що перебувають у комунальній власності цього рівня;
7. відрахування, дотації і субвенції, отримані з бюджетів вищого рівня;
8. інші надходження.

Види податків та інших платежів, які підлягають зарахуванню до районного в місті бюджету, встановлюються міською Радою народних депутатів відповідно до законів України, чинного законодавства Автономної Республіки Крим і рішень відповідних Рад народних депутатів вищого рівня, прийнятих у межах їх компетенції.

Видатки бюджетів

Стаття 18. Видатки бюджетів

Кошти Державного бюджету України витрачаються лише на цілі і в межах, затверджених Законом про Державний бюджет України. Кошти республіканського бюджету Автономної Республіки Крим, місцевих бюджетів витрачаються лише на цілі і в межах, затверджених відповідно Верховною Радою Автономної Республіки Крим, місцевими Радами народних депутатів. До Державного бюджету України не включаються видатки, які не передбачені законами України.

Розподіл видатків між бюджетами здійснюється відповідно до цього Закону. Видатки всіх бюджетів поділяються на поточні видатки і видатки розвитку.

Поточні видатки - це витрати бюджетів на фінансування мережі підприємств, установ, організацій і органів, яка діє на початок бюджетного року, а також на фінансування заходів щодо соціального захисту населення та інших заходів, що не належать до видатків розвитку. В складі поточних видатків окремо виділяються видатки бюджету, зумовлені зростанням мережі перелічених вище об'єктів з зазначенням всіх факторів, які вплинули на обсяг видатків.

Видатки розвитку - це витрати бюджетів на фінансування інвестиційної та інноваційної діяльності, зокрема: фінансування капітальних вкладень виробничого і невиробничого призначення; фінансування структурної перебудови народного господарства; субвенції та інші видатки, пов'язані з розширеним відтворенням.

Забороняється використання бюджетних коштів для фінансування позабюджетних фондів. Позабюджетні фонди можуть бути утворені за рахунок надходжень від необов'язкових платежів, добровільних внесків фізичних і юридичних осіб, інших небюджетних джерел.

Стаття 19. Склад видатків Державного бюджету України

Державний бюджет України передбачає видатки на:

1. фінансування загальнодержавних централізованих програм підтримання та підвищення життєвого рівня народу, заходів щодо соціального захисту населення;
2. фінансування здійснюваних установами та організаціями заходів у галузі освіти, культури, науки, охорони здоров'я, фізичної культури, молодіжної політики, соціального забезпечення, що мають загальнодержавне значення;
3. фінансування виробничого і невиробничого будівництва, геологорозвідувальних, проектно-пошукових та інших робіт, що здійснюються відповідно до загальнодержавних програм;
4. оборону;
5. охорону навколишнього природного середовища;
6. утримання правоохоронних і митних органів, податкової, захисту прав споживачів та контрольно-ревізійної служб;
7. утримання органів законодавчої, виконавчої, судової влади та прокуратури;
8. здійснення зовнішньоекономічної і зовнішньополітичної діяльності;
9. дотації, субвенції, що передаються з Державного бюджету України до бюджетів Автономної Республіки Крим, областей, міст Києва і Севастополя;
10. виплату всіх видів пенсій, видатків, спрямованих на захист громадян, які постраждали від Чорнобильської катастрофи, виплату допомоги по безробіттю, витрати на професійне навчання вивільнюваних працівників і незайнятого населення та заходи для створення додаткових робочих місць;
11. утворення державних матеріальних і фінансових резервів;

12. обслуговування внутрішнього та зовнішнього державних боргів та їх повернення;

13. інші заходи, що фінансуються з Державного бюджету України відповідно до законів України.

У Державному бюджеті України передбачається резервний фонд Кабінету Міністрів України у розмірі до двох відсотків від обсягу видатків Державного бюджету України для фінансування невідкладних витрат у народному господарстві, соціально-культурних та інших заходів, що не могли бути передбачені під час затвердження Державного бюджету України.

У Державному бюджеті України понад передбачені видатки утворюється оборотна касова готівка в розмірі до двох відсотків загального обсягу видатків бюджету. Оборотна касова готівка може бути використана протягом року на покриття тимчасових касових розривів і повинна бути відновлена у тому ж році до розмірів, установлених під час затвердження Державного бюджету України.

Стаття 21. Збалансованість бюджетів

Збалансованість бюджетів, які входять до складу бюджетної системи України, є необхідною умовою фінансово-бюджетної політики.

Перевищення доходів над видатками становить надлишок бюджету. Перевищення видатків над доходами становить дефіцит бюджету. При визначенні розміру дефіциту бюджету кредити та позики в джерело доходів не враховуються. Граничний розмір дефіциту та джерела його покриття визначаються відповідно Верховною Радою України, Верховною Радою Автономної Республіки Крим, Радами народних депутатів під час затвердження відповідних бюджетів. Покриття дефіциту бюджету здійснюється за рахунок внутрішніх державних позик, позик іноземних держав та інших фінансових інститутів. Рішення про залучення позик до Державного бюджету України в кожному конкретному випадку приймає Верховна Рада України.

Розмір внутрішніх республіканських позик Автономної Республіки Крим встановлюється Верховною Радою Автономної Республіки Крим, а внутрішніх місцевих позик - обласними та міськими Радами народних депутатів, під час затвердження відповідних бюджетів і може уточнюватися під час внесення змін чи доповнень до них.

Регулювання загального обсягу випущених внутрішніх позик здійснюється Верховною Радою України в межах визначеного законом граничного розміру внутрішнього державного боргу.

В разі наявності дефіциту бюджету в першу чергу фінансуються поточні видатки. При затвердженні бюджету граничний розмір дефіциту бюджету не повинен перевищувати розмір видатків бюджету на розвиток.

1. 1. Захищеними видатками бюджету визнаються видатки загального фонду бюджету, обсяг яких не може змінюватися при здійсненні скорочення затверджених бюджетних призначень.

2. 2. Захищеними видатками бюджету визначаються видатки загального фонду на:

3. оплату праці працівників бюджетних установ;

4. нарахування на заробітну плату;

5. придбання медикаментів та перев'язувальних матеріалів;
6. забезпечення продуктами харчування;
7. оплати комунальних послуг та енергоносіїв;
8. обслуговування державного (місцевого) боргу;
9. поточні трансферти населенню;
10. поточні трансферти місцевим бюджетам;
11. підготовку кадрів вищими навчальними закладами I-IV рівнів акредитації;
12. забезпечення осіб з інвалідністю технічними та іншими засобами реабілітації, виробами медичного призначення для індивідуального користування;
13. фундаментальні дослідження, прикладні наукові та науково-технічні розробки;
14. роботи та заходи, що здійснюються на виконання Загальнодержавної програми зняття з експлуатації Чорнобильської АЕС та перетворення об'єкта "Укриття" на екологічно безпечну систему, та роботи з посилення бар'єрних функцій зони відчуження;
15. компенсацію процентів, сплачених банкам та/або іншим фінансовим установам за кредитами, отриманими громадянами на будівництво (реконструкцію) чи придбання житла;
16. заходи, пов'язані з обороноздатністю держави, що здійснюються за рахунок коштів резервного фонду державного бюджету;
17. здійснення розвідувальної діяльності;
18. оплати послуг з охорони державних (комунальних) закладів культури;
19. оплати енергосервісу;
20. виплати за державними деривативами.

Тема 12 Інфляція

Інфляція, її види та наслідки

Інфляція (від лат. inflation — вздуття) – процес зниження вартості грошей внаслідок переповнення ними каналів обігу (кількісна сума грошей, які знаходяться в обігу, перевищує суму цін на товари і послуги). Переповнення може виникати: по-перше, внаслідок надмірного випуску (емісії) грошей; по-друге, внаслідок скорочення товарної маси в обігу при незмінній кількості раніше випущених в обіг грошей.

Для суспільства явище інфляції – це процес зміни купівельної спроможності грошей, який супроводжується зростанням цін. Під час інфляції ціни на товари споживання зростають швидше, ніж збільшується заробітна плата і загалом, доходи членів суспільства. Це приводить до погіршення якості життя переважної більшості населення. Суттєвою ознакою інфляції є зростання цін в середньому: не збільшення ціни якогось окремого товару, навіть групи товарів, а зростання усередненої ціни переважної більшості переліку (корзини) товарів і послуг. Тому, для суб'єктів суспільних відносин інфляція завжди приймає цінову форму і терміни «інфляція» і «цінова інфляція» є термінами — синонімами. В цій площині в сучасній науці і йде пошук розрахункових моделей вимірювання інфляції, тобто, всі варіанти розрахунку інфляції ґрунтуються на відслідкуванні зростання цін на товари та послуги.

Якщо процес зміни купівельної спроможності грошей супроводжується зниженням цін, то це має назву – дефляція (dtflation).

Наслідки інфляції:

- зростання цін на товари та послуги;
- товарний дефіцит при фіксованих цінах.

За темпами знецінення грошей виділяють такі види інфляції:

- повзуча, характеризується прискореним зростанням маси грошей в обороті без помітного підвищення чи з незначним зростанням цін — до 5% на рік;

- помірна, відкрита, яка проявляється у прискоренні знецінення грошей у формі зростання цін, що коливається в межах 5-20% на рік. Така інфляція стає відчутною для економічних суб'єктів, і вони починають підвищувати ціни на свої товари. У відповідь на зростання попиту, їх покупці починають нести додаткові витрати, а тому підвищують ціни на свої товари. Поступово інфляція поширюється на всі сектори економіки, порушуючи рівновагу всього ринку;

- галопуюча інфляція, коли зростання цін 20-50%, а інколи 100% на рік. Для цього виду інфляції характерне стрибкоподібне, вкрай нерівномірне зростання цін, яке важко передбачити і яке не піддається регулюванню. Від такої інфляції важко захиститися, і вплив її на економіку різко негативний;

- гіперінфляція, що характеризується надзвичайно високими темпами зростання цін — більш як 100% на рік. На цій стадії гроші починають втрачати свої функції, купюри низьких номіналів та розмінна монета зникають з обігу, падає роль грошей в економіці, поширюється бартер. Порушується кредитний механізм, посилюються стихійні процеси в економіці тощо;

- стагфляція — стан економіки країни, який характеризується поєднанням економічної кризи з інфляцією.

Залежно від причин виділяють такі види інфляції:

1. Інфляція попиту.
2. Інфляція витрат (пропозиції).
3. Монетарна інфляція.
4. Інфляція багатофакторна.

Інфляція попиту — інфляція, викликана підвищенням цін суб'єктів господарювання через підвищення попиту.

Причини інфляції попиту — це зміни в кількості грошей, які є в обігу внаслідок збільшення одного з компонентів сукупних витрат (споживчих витрат, державних витрат, інвестицій тощо та напливу іноземної валюти (імпортована інфляція).

Інфляція пропозиції (витрат) — викликана підвищенням цін суб'єктами господарювання через підвищення витрат на продукцію.

Причини інфляції витрат:

- збільшення номінальної заробітної плати;
- підвищення цін на сировину;
- підвищення рівня оподаткування.

Монетарна інфляція — знецінення грошової одиниці обумовлені надмірною пропозицією грошей, завдяки чому збільшуються грошові доходи і платоспроможний попит.

Причини монетарної інфляції:

- державна грошово-кредитна політика, спрямована на досягнення таких цілей, як забезпечення високої зайнятості та економічного зростання. У результаті відбувається зростання пропозиції грошей та їх маси в обороті, що спричинює підвищення попиту і цін на товарних ринках, тобто інфляцію;

- монетизація бюджетного дефіциту за рахунок емісії грошей.

Багатофакторна інфляція — інфляція, зумовлена декількома причинами одночасно (наприклад: зростання попиту поряд із надмірною пропозицією грошей і підвищенням цін з боку суб'єктів господарювання).

Класифікація видів інфляції за формою прояву:

Цінова інфляція — проявляється у формі зростання цін.

Інфляція заощаджень — знецінення грошей в наслідок зростання вимушених заощаджень при зафіксованих державних цінах і доходах.

Девальвація — знецінення національних грошей проявляється у зниженні їх курсу до іноземних валют.

Макроекономічні наслідки нерегульованої інфляції:

1. довільний перерозподіл доходів (за умови, що об'єм продукції — постійний). Збитки отримують: одержувачі фіксованого доходу, кредиторів, власники заощаджень. Вигоду можуть отримати: одержувачі плаваючого доходу, дебітори, власники нерухомості та інші особи;

2. відсутність заощаджень;
3. збільшення навантаження на платників податків;
4. ціни не відіграють регулювальної ролі;

5. гроші не є вимірниками економічних процесів.

Антиінфляційні заходи

Антиінфляційна політика - це комплекс заходів державного регулювання економіки, спрямованих на подолання інфляції.

Види антиінфляційних заходів:

1. Політика доходів (фіскальні заходи).
2. Концепція пропозиції (структурні зрушення).
3. Монетарні заходи.
4. Грошові реформи.

Дефляційна політика (політика доходів) — вилучення з обороту частини грошової маси з метою запобігання зростанню кількості грошей в обігу і скорочення темпів інфляції. Реалізація таких заходів здійснюється через грошово-кредитний і податковий механізми:

- зниження державних витрат; підвищення процентної ставки за кредит (дорожчання грошей);
- посилення податкового пресу;
- обмеження грошової маси в обігу (наприклад, через продаж державних цінних паперів на фінансовому ринку); заморожування рівня заробітної плати та рівня цін тощо.

Особливість дії дефляційної політики полягає в тому, що вона, як правило, викликає уповільнення економічного зростання і навіть кризові явища.

Політика структурних зрушень (концепція пропозиції):

- податкове стимулювання виробників, галузей економіки;
- державні вкладення у розвиток певних напрямів і видів виробництва.

Монетарна політика:

• заходи щодо зміцнення національної грошової одиниці. Ревальвація — офіційне підвищення золотого вмісту національної валюти або фактичне підвищення її валютного курсу стовно міжнародних валютних грошових одиниць. Ревальвація, як правило, вигідна імпортерам, які купують дешевше іноземну валюту для оплати товарів та не вигідна експортерам, оскільки ціни на їхні товари, виражені у валютах інших країн, підвищуються, що ускладнює продаж товарів, а за умови збереження їх інвалютної ціни виручка в національній валюті знижується;

- лібералізація валютного ринку, наприклад, через скасування обмежень щодо обов'язкового продажу валютної виручки тощо.

Грошові реформи.

Грошові реформи є радикальною мірою оздоровлення грошової системи.

Класифікація грошових реформ

За глибиною проведення виділяють такі грошові реформи:

- a. повні (структурні) — створення нової країни, зміна виду грошової системи тощо;
- b. реформи часткового типу.

За характером обміну старих грошей на нові грошові реформи поділяють так:

a. формальна - грошова одиниця країни змінює тільки вигляд та захист;

b. деномінація - укрупнення грошової одиниці країни без зміни її найменування, що проводиться з метою полегшення грошового обігу і надання більшої повноцінності грошам. При цьому змінюється масштаб цін, кількість грошей в обігу скорочується, а величина грошової одиниці збільшується;

c. конфіскаційна - існують обмеження на кількість обмінюваних коштів, на форми грошей, які можуть підлягати обміну (наприклад, обмінюється тільки готівка, а банківські вклади - ні). Нуліфікація — різновид конфіскаційних грошових реформ, коли знецінені грошові знаки анулюються (визнають недійсними). Такі заходи проводять, коли різко знижується купівельна спроможність грошей шляхом випуску нових грошових знаків і вилучення та знищення колишніх грошових знаків.

d. неконфіскаційна - обмінюються всі запаси грошей в усіх їх формах.

За строками проведення бувають:

- одномоментні грошові реформи — проводяться за один раз, обмінювання грошової одиниці здійснюється за 10-15 днів;

- паралельні — обмінювання триває кілька років, валюту вилучають з обігу поступово.